

Arapçılık ve Helencilik Arasında Osmanlı Devleti: Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi Krizi (1908-1914)

Melikşah Arslan*

Ottoman State between Arabism and Hellenism: The Crisis of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem (1908-1914)

Abstract ■ This article deals with the last phase of a process which turned into a crisis that eroded common religious values of Orthodox Arabs and Greeks, including elements of *Rum millet*, with an approach including the role of the Ottoman administration in the crisis management. This process, which expressed the struggle of Arabs to participate in the administration of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem by creating social unrest during the second half of 19th century, radicalized the attitudes of Greek clergy as defenders of Greek characteristics of the Patriarchate while nurturing local Arab nationalism. The declaration of *Kanun-ı Esasi* in 1908 provided not only a legal basis for the demands of Arabs but also included Ottoman administration together with all its central and local institutions in the reemerging conflict more than ever. Despite feelings of freedom and equality brought about by constitutionalism, the Ottoman approach on the issue stayed traditional. In other words, while preventing the Patriarchate from turning into a 'national church' for Arabs, the Ottoman administration aimed to repress the corruption of Greek clergy by giving the parish council the right to supervise some duties of the Patriarchate. Finally, supervising implementation of decisions, as the political arbiter, the Ottoman administration managed to balance the disputed parties in line with 'state interests'.
Keywords: Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem, Orthodox Arabs, Greek Clergy, Ottoman Empire, Second Constitutional Period.

* Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Karaman.

Giriş

18. yüzyılda Katolik misyonerlik faaliyetlerinin artan etkisi ve başkentte Fenerli seçkinlerin yükselen siyasi ve ekonomik nüfuzuna paralel olarak İstanbul, Kudüs, Antakya ve İskenderiye patrikhanelerinde Osmanlı Devleti ile daha fazla işbirliği içinde olan yeni bir ruhban sınıfı ortaya çıkmıştı. İmparatorluktaki kilisevi merkezileşme siyasetinin bir sonucu olan bu yeni durum, doğal olarak İstanbul ile güçlü bağları olan veya doğrudan buradan gelen ruhbanların, Doğu Patrikhanelerinin idarelerinde etkisinin artması anlamına geliyordu.¹ Patrikhane idarelerinin daha homojen hale gelmesi, özellikle Kudüs ve Antakya patrikhanelerinde, Arapça konuşan patrikhane cemaati ile idaredeki ‘Rum’² ruhban sınıf

1 İstanbul Patrikhanesinin Doğu Patrikhaneleri üzerinde 16. yüzyıldan itibaren mutlak bir yetkiye sahip olduğu yönündeki genel kabulün aksine 18. yüzyılda İstanbul merkezli kilisevi merkezileşme politikalarının bir sonucu olarak Osmanlı Devleti ile daha fazla işbirliği içinde olan yeni bir ‘homojen’ ruhban sınıfının doğduğuna dair bk. Hasan Çolak, *The Orthodox Church in the Early Modern Middle East: Relations between the Ottoman Central Administration and the Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015), s. 148-212.

2 Bu makalede Helen, Yunan, Grek ve Rum kelimeleri farklı anlamları karşılayacak şekilde kullanmıştır. Antik Yunan’da bağımsız kent devletlerinin oluşturduğu lengüistik, kültürel ve siyasi birliği ifade eden “Helen” kelimesi, 19. yüzyılda yükselen Yunan milliyetçiliğine paralel olarak yeniden anlamlandırılarak bir taraftan Yunanistan vatandaşlığını, diğer taraftan ise Bizans’tan Osmanlı’ya tevarüs eden Ortodokslara yönelik Yunan emperyalizmini ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Helen kelimesinin sinonimi olan “Yunan” kelimesi ise, Farslar, Araplar ve daha sonra Türkler tarafından bütün Helenleri ifade edecek şekilde kullanılan adlandırmadır. Benzer şekilde “Grek” kelimesi, önce Romalılar daha sonra da bütün Batılılarca Helenleri ifade etmek için kullanılan adlandırmadır. Hristiyanlığın yayılmasıyla beraber bu adlandırmalar paganlıkla özdeşleşmeye başlamış ve bunların yerine “Rum” kelimesi öne çıkmıştır. Bu ise, Bizans/Doğu Roma İmparatorluğu döneminde Roma vatandaşı olan Ortodoks mezhebine bağlı Hristiyanları, Osmanlı döneminde ise bütün Osmanlı Ortodokslarını ifade edecek şekilde kullanılmıştır. 1829’da Yunanistan’ın bağımsızlığını tanıyan Osmanlı Devleti için “Yunan” kelimesi Yunanistan vatandaşlığını, bunun karşısında ve dengi olarak “Rum” kelimesi ise Osmanlı vatandaşlığını ifade etmeye başlamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rum milletinin muhtelif unsurları, İstanbul, Kudüs, Antakya ve İskenderiye gibi Rum patrikliklerinden ruhani bağımsızlıklarını elde ettikçe “Rum” kelimesinin de Osmanlı’nın Yunan asıllı vatandaşlarına indirgenerek etnik bir kimliği ifade etmeye başladığını söylemek mümkündür. Konuya dair kapsamlı bir çalışma için bk. Herkül Milas, *Geçmişten Bugüne Yunanlılar: Dil, Din ve Kimlikleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003).

arasındaki bağların zayıflamasını da beraberinde getirmişti.³ Nitekim 19. yüzyıla gelindiğinde artan Batılı etkinin yanı sıra Tanzimat reformlarıyla birlikte imparatorluğun modernleşme sürecinin ivme kazanması, Kudüs Patrikhanesi özelinde cemaat ile ruhbanların zayıflayan bağlarının krize dönüşmesinin önünü açmıştı. Bu bağlamda 1862 tarihli Rum Patrikhanesi Nizamnamesinin tanzimiyle İstanbul Patrikhanesi bünyesinde Sinod Meclisine ilaveten ruhbanların yanı sıra sivillerin katılımıyla Karma Meclis kurulması, dönüm noktası teşkil etmişti. Patrikhane idaresinde şehirli seçkinlerden (Yeni Fenerliler) oluşan sivil unsurun daha etkin bir rol üstlenmesine izin veren bu idari organ, çok etnikli Rum Ortodoks milletin 'sekülerleşmesinin' ve dolayısıyla etnik temelli birimlere bölünmesinin yolunu açmıştı.⁴ Bu bölünmenin ilk tezahürü, Rus pan-Slavcı faaliyetlerinin de sonucu olarak 1870'de, bünyesinde benzer bir Karma Meclis ile İstanbul Patrikhanesinin 'sözde' yetkisi altında kurulan Bulgar Ekzarhlığı olmuştur.⁵

Filistinli⁶ Arap Ortodoksların Patrikhane idaresine katılım talebi ise, 1872'de Bulgar Ekzarhlığının şizmatik (bölücü) ilan edilmesine yönelik kararı imzalamayan Kudüs Patriği Kirillos'un, Rum ruhbanlar tarafından makamından azledilmesi ile bir krize dönüşmüştü. Rus Elçisi Nikolay İgnatyev'in (1864-1877) desteğiyle ayaklanan Araplar, Kudüs Patrikhanesi bünyesinde İstanbul Patrikhanesinde olduğu gibi ruhban ve sivillerden oluşan Karma Meclis kurulması, Rumlarla eşit bir şekilde ruhbanlık kademelerinde yükselme, piskopos ve patrik seçimlerine katılma

3 Bu makalede kullanılan Osmanlı belgelerinde Kudüs Patrikhanesinin esasında 'yerli Ortodokslara' ait olduğunu iddia eden Arapların, genel olarak 'Rum' ruhbanların Patrikhane idaresini 18. yüzyıldaki kilisevi merkezileşme dönemi olarak yorumlanabilecek şekilde 'bir yüzyıl önce' ele geçirdiğine dair ifadelerle sıklıkla rastlanmaktadır.

4 Dimitris Stamatopoulos, "Holy Canons or General Regulations? The Ecumenical Patriarchate vis-à-vis the Challenge of Secularization in the Nineteenth Century", *Innovation in the Orthodox Christian Tradition? The Question of Change in Greek Orthodox Thought and Practice*, eds. Trine Stauning Willert and Lina Molokotos-Liederman (Farnham: Ashgate Publishing, 2012), s. 145-147.

5 Dimitris Stamatopoulos, "The Splitting of the Orthodox Millet as a Secularizing process, the Clerical-Lay Assembly of the Bulgarian Exarchate (Istanbul 1871)", *Griechische Kultur in Südosteuropa in der Neuzeit. Beiträge zum Symposium in memoriam Gunnar Hering*, eds. Maria A. Stassinopoulou and Ioannis Zelepos (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008), s. 246-247.

6 Bu makalede "Filistin" kelimesiyle sınırları birbirleriyle yaklaşık olarak örtüşen Kudüs Mutasarrıflığının idari yetki alanı ve Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesinin ruhani yetki alanını kapsayan bölge kastedilmektedir. Nitekim son dönem Osmanlı belgelerinde de Filistin kelimesi, bu bağlamda sıklıkla kullanılmaktadır.

ve patrikhanenin mali meselelerinin idaresinde söz sahibi olma gibi taleplerde bulunmuşlardı. Ancak Patrikhanenin 'Rum' yapısına tehdit olarak algılanan, hatta kabul edilmesi durumunda idarenin tümüyle 'Araplaştırılması'na neden olacağı düşünülen bu talepler, Rum ruhbanların büyük çoğunluğu tarafından şiddetle reddedilmişti. Osmanlı idaresi ise, yerel unsurları destekleyen Rusya'ya karşı Rum ruhbanlarla doğal bir ittifak içine girmişti.⁷

Bu doğrultuda 1875'de tanzim edilen Kudüs Rum Patrikhanesi Nizamnamesi,⁸ Arapların Patrikhane idaresine sembolik düzeyde katılımına izin vererek adeta mevcut düzeni teyit etmişti. Ancak nizamname, Arapların beklentilerini karşılamadığı gibi Rum ruhbanların tamamını da memnun etmemişti. Zira Arap taleplerine karşı Rum ruhbanlar arasında iki farklı yaklaşım vardı: ilki, Arap taleplerinin mutlak bir şekilde reddedilmesini savunanlar; ikincisi ise bazı ikincil hakların Araplara kontrollü şekilde verilmesini savunanlardı. Her iki yaklaşımda da Patrikhanenin Rum karakteri, müzakereye bile açık değildi.⁹ Buna rağmen Arap taleplerinin artan şiddetine paralel olarak iki yaklaşım arasındaki farklılık, Patrik Kirillos'un azli ile krize dönüşmüştü. Nitekim bu makalenin konusunu teşkil eden 1908'de Kanun-ı Esasi'nin ilanı sonrası yükselen Arap taleplerine karşı iki yaklaşım arasındaki farklılık, bu kez Patrik Damianos'un azli ile yeni bir kriz hâlini alacaktı.

Bu süreçte, Osmanlı Ortodoksları üzerinde güç kaybeden Rum ruhbanlar, Helencilikle özdeşleşmişti. Etnik kimlik ile dinî kimliği birbirine eşitleyen Helencilğe göre Megali İdea'ya ulaşmanın iki temel yolu vardı: birincisi, Yunan Devleti'nin sınırlarının Osmanlı Devleti aleyhinde genişletilmesi, ikincisi ise Osmanlı İmparatorluğu'nun birliğinin korunarak Helen İmparatorluğu'na dönüştürülmesiydi. Ancak her iki durumda da nihai hedef, ana dilleri ne olursa olsun, ruhani hayatları Rum dili, kültürü ve ayinleriyle şekillenen tüm Osmanlı

7 Kudüs Patrikhanesindeki krize paralel olarak gelişen Antakya Patrikhanesi krizinde 1899'da Rus diplomasisi ile Antakya Patriğinin ilk kez Arap kökenli piskoposlar arasından seçilmesine ve takip eden süreçte patrikhane idaresinin tümüyle Araplaştırılmasına engel olunamamıştı. Bk. Melikşah Arslan, *Suriye ve Filistin'de Rus Mevcudiyeti ve Osmanlı Siyaseti, 1847-1914* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), s. 137-162, 271-294.

8 Patrikhanenin örgütsel yapısını ve patrik ve ruhban seçme yöntemini belirleyen 13 Mart 1875 tarihli nizamname için bk. BOA, İ.HR. 266/15969, 2.

9 Konstantinos Papastathis, "Secularizing the Sacred: The Orthodox Church of Jerusalem as a Representative of Greek Nationalism in the Holy Land", *Modern Greek Studies - Yearbook*, 30/31 (2014/2015), s. 45.

Ortodokslarının Helenleştirilmesi idi. Bu bağlamda patrikhanelerin Rum karakterinin korunması elzemdi ve bu durum, “kurulduğu andan itibaren varlığı Rum unsuruna dayanan” Kudüs Patrikhanesi için de geçerliydi. Buna karşın, Arabofon,¹⁰ yani Helen milletinin Araplaşmış unsurları olarak kabul edilen Arap Ortodokslarının ise Patrikhane içinde aşağı konumlarını kabul etmeleri gerekiyordu.¹¹

Öte yandan Bulgar Ekzarhlığı örneğinde olduğu gibi¹² Arap Ortodoksların ‘Rum tahakkümü’ne karşı mücadelesi de milliyetçilikle özdeşleşmişti. Nitekim bu mücadele, her ne kadar dinî yönü ön planda olan bir süreci ifade etse de zamanla Arapların Rumlarla ortak mezhebî aidiyete dayalı bağlarını zayıflatmış ve etnik kimliklerini daha belirgin hâle getirmişti. Kaldı ki Arapların, Karma Meclis kurularak patrikhane idaresine ruhbanların yanı sıra sivillerin de katılması gibi talepleri, idarenin sekülerleştirilmesi ve nihayetinde Rum tahakkümünden kurtarılacak Araplaştırılması hedefini taşımaktaydı. Bir başka ifadeyle Patrikhanedeki Rum idaresini “bir tür dinî emperyalizm”¹³ biçimi olarak gören Arap Ortodokslar için Rumlarla mücadelelerinde din faktörü, seküler hedeflere ulaşmak için “siyasallaştırılan” bir araçtan ibaretti. Bu yönüyle de bu mücadele dolaylı olarak

10 Arabofonluk, 7. yüzyıldan sonra Suriye ve Filistin’de kurulan İslam hâkimiyetiyle Rumların Bizans’la iletişimlerinin kesilerek Müslüman Arapların etkisiyle Araplaştıklarını ifade eden Helenci bir kavramdır. Kudüs Patrikhanesinde Arap-Rum çekişmesi yaşanırken Helencilığın önemli şahsiyetlerinden Karolides’in konuya dair neşredilen eseri için bk. Pavlos Karolides, *Peri tis Ethnikis Katagogiston Orthodoxon Christianon Syrias kai Palaistinis* (Atina: Typois P. D. Sakellariou, 1909).

11 Bu makalede Helencilik kavramı, Helen Ortodoksi ve Helen Osmanlıcılığı kavramlarını kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Bk. Richard Clogg, “The Greek Millet in the Ottoman Empire”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, eds. Benjamin Braude and Bernard Lewis (New York: Homes and Meier Publishers, 1982), s. 196-197; Papastathis, “Secularizing the Sacred”, s. 42-43; Foti Benlisoy ve Stefo Benlisoy, “‘Millet-i Rum’dan Helen Ulusuna (1856-1922)”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, c. 1: *Tanzimat ve Meşrutîyetin Birikimi*, ed. Mehmet Ö. Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), s. 373.

12 Ekzarhlığın destekçileri milliyetçilik (*ethnophyletismos*) ile suçlanmıştı. Bk. Dimitris Stamatopoulos, “Ecumenical Ideology in the Orthodox Millet (19th - 20th c.)”, *Economy and Society on both shores of the Aegean*, eds. Lorans Tanatar Baruh and Vangelis Kechriotis (Athens: Alpha Bank Historical Archives, 2010), s. 213.

13 Bu bağlamda Filistin Arap basınındaki ilgili Arap argümanlarına dair bk. R. Michael Bracy, *Printing Class: ‘İsa Al-‘İsa, Filastin, and the Textual Construction of National Identity, 1911-1931* (Lanham: University Press of America, 2011), s. 19-40; Papastathis and Kark, “Orthodox Communal Politics”, s. 120.

seküler Arap bilincinin/milliyetçiliğinin oluşumuna katkı sağlayan bir süreci ifade etmekteydi.¹⁴

Nitekim Kudüs Patrikhanesi krizinin, muhtelif çalışmalarda Arapçılık ve Helençilik arasındaki mücadele,¹⁵ “Yunan milliyetçiliği” bağlamında Patrikhanenin “Helenleştirilmesi”¹⁶ ve Arap milliyetçiliğinin oluşum sürecinin bir parçası¹⁷ olarak, bir başka ifadeyle bu iki karşıt düşünce özelinde incelendiği görülmektedir. Benzer şekilde, Rum ruhbanlar ve Arap cemaat arasında Patrikhanenin mülkleri meselesini¹⁸ ve Patrikhane kurumlarında Rumca (çağdaş Yunanca) yerine Arapça kullanılmasına yönelik talepler bağlamında dil meselesini¹⁹ konu alan çalışmalar

14 Patrikhane krizinde Arapçılık kavramıyla güçlü bir Arap milliyetçiliği fısıltısı/iması taşıyan hareket kastedilmektedir. Bk. Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), s. 273-274, 295-296; Mevcut krizdeki ‘Arapçı imayı, Anderson’un, imparatorluktan ulus devlete ve cemaatten ulusa dönüşümü ifade eden seküler milliyetçilik tanımıyla ilişkilendirmek mümkündür. Bk. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, (London-New York: Verso, 2006), s. 6-7; Arap Ortodoks ailede dünyaya gelen ve eğitiminin bir kısmını Kudüs’te Rum Ortodoks Okulunda tamamlayan Halil Sakakini (1878-1953), bu bağlamda önemli bir örnektir. Patrikhaneye karşı mücadelede bizzat yer alan Sakakini, 1913’te *al-Nahda al-Orthodoksiyya fi Filastin (Filistin’deki Ortodoks Rönesansı)* adlı bir risale yazdığı için kiliseden aforoz edilmiştir. 1916-1918 arası Osmanlı’ya karşı Arap Ayaklanmasına katılarak ayaklanmaya ithafen marş yazmıştır. Filistin’deki İngiliz Mandası döneminde “bütün Arap dünyasını tehlikeye attığı” gerekçesiyle Siyonizm’e güçlü bir şekilde karşı çıkan Sakakini, zamanla Filistin Arap milliyetçiliğinin önde gelen isimlerinden biri olmuştur. Bk. Tom Segev, *One Palestine, Complete: Jews and Arabs under the British Mandate*, trans. Haim Watzman (New York: Metropolitan Books, 2000), s. 14, 28, 81, 107-108; Noah Haiduc-Dale, *Arab Christians in British Mandate Palestine: Communalism and Nationalism, 1917-1948* (Edinburg: Edinburg University Press, 2013), s. 33-37; Laura Robson, “Communalism and Nationalism in the Mandate: The Greek Orthodox Controversy and the National Movement”, *Journal of Palestine Studies*, 41 (2011), s. 14-16.

15 P. J. Vatikiotis, “The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem between Hellenism and Arabism”, *Middle Eastern Studies*, XXX/4 (1994), s. 916-929.

16 Papastathis, “Secularizing the Sacred”, s. 37-54.

17 S. J. Kuruvilla, “Church-State Relations in Palestine: Empires, Arab Nationalism and the Indigenous Greek Orthodox, 1880–1940”, *Holy Land Studies*, X/1 (2011), s. 55-72.

18 Itamar Katz and Ruth Kark, “The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem and its Congregation: Dissent over Real Estate”, *International Journal of Middle East Studies*, 37 (2005), s. 509-534.

19 Konstantinos Papastathis, “Arabic vs. Greek: the Linguistic Aspect of the Jerusalem Orthodox Church Controversy in Late Ottoman Times and the British Mandate”, *Arabic and*

da sorunun kaynağı olarak iki grup arasında milliyetçi motiflere dayalı rekabeti öne çıkarmıştır. Bölgedeki Rus siyasetini merkezine alan çalışmalar da, Patrikhane krizini yerel Ortodokslar üzerinde Rusya'nın kurduğu nüfuzun sonucunda oluşan Arap milliyetçiliği²⁰ olarak ele almaktadır. Nihayet Osmanlı idaresinin krize yaklaşımına odaklanan çalışmaların ise, II. Meşrutiyet sonrası yükselen Arap milliyetçiliği tehdidini²¹ ve yine bu dönemdeki mevcut hukuki ve siyasi mülahazaları öne çıkardığı görülmektedir.²²

Bahsi geçen çalışmaların bir kısmı Yunan ve Rus belgelerini inceleyerek kriz hakkında yeni materyaller sunarken diğer bir kısmı da, meseleyi esas olarak, İngiliz Manda İdaresinin Kudüs Patrikhanesinin meselelerine ilişkin iki İngilizce raporu²³ üzerinden incelemektedir. Bu makale ise meselenin anlaşılması için en önemli kaynak grubunu oluşturan Osmanlı arşiv belgelerini yoğun bir şekilde kullanmakta; ayrıca olay örgüsünü destekleyebilmek adına ihtilafa dahil olan tüm tarafların bakış açısını yansıtan ilgili İngilizce raporlardan ilkinde ve krizin yaşandığı dönemde yazılan haber niteliğindeki Rusça makalelere²⁴ yer yer başvurmaktadır.

its Alternatives: Religious Minorities and their Languages in the Emerging Nation States of the Middle East (1920-1950), eds. Heleen Murre-van den Berg, Karene Sanchez Summerer and Tijmen C. Baarda (Leiden: Brill, 2020), s. 261-286.

20 Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine*, s. 159-200; Denis Vovchenko, "Creating Arab Nationalism? Russia and Greece in Ottoman Syria and Palestine (1840-1909)", *Middle Eastern Studies*, XLIX/6 (2013), s. 901-918.

21 Bedross Der Matossian, "The Young Turks Revolution: Its Impact on Religious Politics of Jerusalem (1908-1912)", *Jerusalem Quarterly*, 40 (2009-2010), s. 18-33.

22 Papastathis and Kark, "Orthodox Communal Politics", s. 118-139.

23 Anton Bertram and Harry C. Luke, *Report of the Commission Appointed by the Government of Palestine to Inquire into the Affairs of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem* (London: Oxford University Press, 1921); Anton Bertram and John W. A. Young, *The Orthodox Patriarchate of Jerusalem: Report of the Commission Appointed by the Government of Palestine to Inquire and Report upon Certain Controversies between the Orthodox Patriarchate of Jerusalem and the Arab Orthodox Community* (London: Oxford University Press, 1926).

24 1905 Rus-Japon savaşındaki mağlubiyet ve sonrasındaki Rus Meşrutiyeti ile imparatorluk-taki sosyal ve mali krizler neticesinde Suriye ve Filistin'deki faaliyetleri durgunlaşan Rusya, yeniden başlayan krizde olayların örgütleyicisi değil yakın gözlemcisiydi. Bu bağlamda Rusya'nın bölgesel siyasetinin aktörleri tarafından mevcut krize dair kaleme alınmış güncel haber niteliğindeki kapsamlı yazılar, Rusya'nın Suriye ve Filistin siyasetinin en önemli kuru-umu olan İmparatorluk Ortodoks Filistin Cemiyetinin yayın organlarından *Soobşeniya İmparatorkavo Pravoslavnavo Palestinskavo Obşestva (SİPPO)*, 1881-1917'da çoğunlukla "Ortodoks Doğu'dan Haberler" kısmında yayınlanmıştır.

Nihayet bu makale, patriklik ve cemaat arasındaki ihtilafı, Helencilik ve Arapçılık mücadelesi olarak vurgulamakla beraber ihtilafta nihai çözüm mercii olarak Osmanlı idaresinin rolünü öne çıkarmaktadır. Bu bağlamda bu makale, “imtiyazlar meselesi dönemi”²⁵ olarak da anılan II. Meşrutiyet döneminde, Osmanlı idaresinin geleneksel Rum imtiyazlarına dokunmadan Arapların taleplerini kısmen karşılamak suretiyle ihtilaflı taraflar arasında ‘devletin çıkarlarını gözeterek’ denge kurduğunu ileri sürmektedir.

1. Kudüs’te Yeniden Kriz: Patrik Damianos’un Azli ve Osmanlı Tahkikatı, 1908-1909

Kanun-ı Esasi Madde 111:

Müsakkafât ve müstagillât ve nukûd-ı mevkûfe hâsılâtının şurût-i vakfiyesi ve te’âmül-i kadîmi vechile meşrûnun lehine ve hayrât ve müberrâta sarfolunmak üzere vasiyyet idilen emvâl-i vasiyyetnâmelerinde muharrer olduğu üzere mûsâlehine sarfına ve emvâl-i eytâmın nizâmnâme-i mahsûsu vechile sûret-i idâresine nezâret itmek üzere her kazâda her milletin bir cema’at meclisi bulunacak ve bu meclisler tanzîm idilecek nizâmât-ı mahsûsası vechile her milletin müntehab efrâdından mürekkeb olacaktır ve mecâlis-i mezkûre mahalleri hükûmetlerini ve vilâyet mecâlis-i ‘umûmîyesini kendülerine mercî’ bilecektir.²⁶

24 Temmuz 1908’de tekrar ilan edilen Kanun-ı Esasi, Filistinli Arap Ortodoksların talepleri için güçlü bir yasal zemin hazırlamıştı: 111. maddesinde gayrimenkul, vakıf ve bağışlanan mülklerin gelirlerinin sarfı ve idaresine nezaret etmek üzere her kazada her milletin seçilmiş fertlerinden oluşan bir cemaat meclisinden bahsedilmekteydi. İstanbul Patrikhanesi bünyesindeki Karma Meclis’ten daha fazla yetkileri haiz bu meclisin, mahallî hükûmet meclislerine ve vilayet

25 1908-1910 arası, Genç Türk rejiminin, Tanzimat reformlarıyla Gayrimüslim cemaatlere verilen imtiyazların hilafında Osmanlı toplumunu, siyasi ve seküler prensipler etrafında homojenleştirme girişiminin yoğunlaştığı dönemdir. İstanbul Patrikhanesinin siyasi otoritesini zayıflatan (ve bu otoritenin doğal olarak Meclis-i Mebusan’a ve buradaki Rum vekillere devredilmesi anlamına gelen) bu girişim, imparatorluk genelinde Rum nüfusun tepkisini de beraberinde getirmişti. Bk. Vangelis Kechriotis, “The Modernization of the Empire and the Community ‘Privileges’: Greek Orthodox Responses to the Young Turk Policies”, *The State and the Subaltern: Modernization, Society and the State in Turkey and Iran*, ed. Touraj Atabaki (London-New York: I. B. Tauris, 2007), s. 69-70.

26 *Düstur, I. Tertip, IV*, (İstanbul: Matbaa-yı Amire, 1295), s. 18.

genel meclislerine tabi olması öngörülmekteydi. Nitekim çok geçmeden 15 Eylül 1908'de Kudüs'te ruhban ve sivillerden oluşan bir grup Arap, ilgili yetkileri haiz bir meclis oluşturdıklarını Kudüs Patriği Damianos'a (1847-1931) bildirdi. Ancak Damianos'un ilgili maddede cemaat meclislerinin azalarının "tanzim idilecek nizâmât-ı mahsûsa" ile seçileceği ibaresinin olduğunu ifade etmesi üzerine bir dizi müzakere gerçekleştirildi. Müzakerelerde ilgili maddenin özel şartları gereği Kudüs Patrikhanesine uygulanamayacağı ifade edilerek talepleri reddedilen Araplar, 23 Ekim 1908'de Mar Yakup Yortusunda²⁷ sokaklara dökülerek Patrikhane Manastırı ile Kutsal Kabir Kilisesini birbirine bağlayan geçişi kapattı.²⁸

Bu sırada İstanbul'a iletilen taleplerden 10 Kasım 1908 tarihli bir arzda ülkenin her yerinin II. Meşrutiyet'in getirdiği "uhuvvet hissleri" ile dolu iken Arap Ortodoksların Kanun-ı Esasi'nin tanıdığı seçim suretiyle "millet meclisi" (cemaat meclisi) teşkili hakkından men edildiği ifade edilerek hukuklarının temini için Kudüs Mutasarrıflığına talimat gönderilmesi istirham edilmekteydi.²⁹ Nitekim 19 Kasım'da Sadrazam Kamil Paşa'nın, Kudüs Mutasarrıfı Suphi Bey'e (1908-1909) konu ile ilgili tahkikat yapılması için talimat göndermesiyle, Arap talepleri Sadaret nezdinde karşılık buldu. Bunun üzerine Babıali'nin müdahalesinin önünü almayı amaçlayan Patrik Damianos, Araplarla şahsi toplantılar düzenleyerek bazı meseleler için sivil komisyonlar kurulması gibi küçük tavizler vermeyi kabul etti.³⁰ Bu hamlesiyle Kutsal Kabir Kardeşliği ("Kabir-i Mukaddes Uhuvveti")³¹ ve Sinod Meclisinin³² tepkisini çeken Damianos, oybirliğiyle istifaya çağırıldı. Bu çağırışı reddetmesi üzerine, 14 Aralık 1908'de patriklik makamından azledilerek yerine patrik vekili olarak Taberiye Piskoposu Meletios seçildi.³³ Adliye ve Mezahib Ne-

27 Mar Yakub ya da Aziz Havari Yakub/Yakov/James için bk. "Jitie i Muçeniestvo sv. Apostola İakova Brata Gospodnya", *Palestinskiy Paterik*, 15 (1908), s. 1-23.

28 İ. Pomerantsev, "Patriarşiy Krizis v İerusalime (13 dekabrya 1908 g. – 16 fevralya 1909 g.)", *SİPPO*, XX (1909), s. 251-256.

29 Kudüs Ortodoks Milleti namıyla Sadarete arz için bk. BOA, BEO. 3433/257457, 2.

30 "Svyatogrobskoe Bratstvo i Arabı v İerusalime", *SİPPO*, XX (1909), s. 142-143.

31 Patrikhaneyi katı bir şekilde Araplara kapalı tutan etnik Rumlardan oluşan manastır yapılanmasıdır. Sinod Meclisi üyelerinin seçtiği Kutsal Kabir Kardeşliğine dair bk. İ. Sokolov, "Svyatogrobskoe Bratsvo v İerusalime, İstoriçeskiy Oçerk", *SİPPO*, XVII (1906), s. 1-23.

32 Rumca toplantı/kurul anlamına gelen sinodos kelimesinden türeyen ve Latince hâli concilium olan Sinod, günümüzde Ortodoks kiliselerinin idaresine dair patriklere danışmanlık göreviyle toplanan en yüksek ruhani kuruldur. Bk. Ömer F. Harman, "Konsil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2002, XXVI, 175-178.

33 Pomerantsev, "Patriarşiy Krizis", s. 259-261.

zaretine, Damianos'un "iktidârsızlığına ve hakkındaki 'adem-i emniyete" binaen azledildiği bildirilmişti.³⁴ Ancak ahali tarafından Sadarete gönderilen protestoların³⁵ da etkisiyle Osmanlı idaresi, azil kararının Damianos'un Arapların taleplerine "ba'zı mertebe temâyül" göstermesinden kaynaklandığının idrakindeydi.³⁶

Patrikhanenin 'Rum' yapısının savunucusu olmasına karşın Damianos'un azli, Araplar arasında büyük bir huzursuzluğa neden oldu. Yafa'da sokaklara dökülen Araplar, Damianos'a desteklerini sunmak ve taleplerini yinelemek için Kudüs'e kırk kişilik bir heyet gönderdi.³⁷ Aynı heyet, Dahiliye Nezaretinden Damianos'u azlederek ahalinin huzurunu kaçıran "eşkiyâların" Patrikhane ve Filistin'den ihraç edilmelerini talep etti.³⁸ Bu sırada Mutasarrıf Suphi Bey'in, Patrikhane önüne asker sevk ederek önlem almasına rağmen Filistin genelinde Rum ruhbanlara karşı tepkiler şiddetlenerek arttı. Damianos'u patrik olarak tanımayı reddeden Kutsal Kabir Kardeşliği üyesi Diomid ahalinin hakaretleri üzerine gizlice Yafa'dan Kudüs'e kaçmak zorunda kalmıştı. Benzer durum, hastalığını bahane ederek Damianos adına düzenlenen ayine katılmayan Nasıra Piskoposu Teofanis'in de başına geldi. Araplarla birlikte hareket etmekle suçlanan Damianos'un azli, 'Rum milletinin' kaçınılmaz görevi hâline gelmişti. Doğal olarak meseleye dahil olan İstanbul Rum Patriği Yoakim (1901-1912) ve İskenderiye Rum Patriği Fotios (1900-1925) tarafından, çok geçmeden Damianos'un azlinin tanınması için Babialı nezdinde girişimlerde bulunuldu. Böylece yaklaşan Milat Yortusunda (Noel Ayini) muhtemel bir kargaşanın önü alınacaktı.³⁹ Ancak Suphi Bey'in azlin tanınmasının bilakis kargaşaya neden olacağını bildirmesi üzerine Babialı, karar vermek için acele etmedi.⁴⁰ Bunun

34 Piskoposlardan Adliye ve Mezahib Nezaretine 27 Aralık 1908 tarihli arz için bk. BOA, BEO. 3464/259772, 4-7.

35 Ortodoks Vatanperver Cemaat-i İttihadiyesi namıyla Yafa'dan sadrazama 27 Ekim 1908 tarihli telgraf için bk. BOA, BEO. 3464/59772, 9.

36 Adliye ve Mezahib nazırından sadrazama 28 Aralık 1908 tarihli arz için bk. BOA, DH.MKT. 2694/92.

37 Kudüs Mutasarrıfı Suphi Bey'in Dahiliye Nezaretine 27 Aralık 1908 tarihli telgrafı için bk. BOA, DH.MKT. 2694/92, 3.

38 Kudüs ve Yafa Rum Ortodoks Milleti namıyla Dahiliye Nezaretine 27 Aralık 1908 ve 28 Aralık 1908 tarihli arzlar için bk. BOA, DH.MKT. 2694/92, 1-2. "Kanun-ı Esasi ahkâmına hâzır olan retübelü Kudüs Rum patriğinin" görevine iadesi talebine dair Kudüs Ortodoks Milleti namıyla sadrazama ve Adliye ve Mezahib Nezaretine 28 Aralık 1908 tarihli arz için bk. BEO. 3464/259772, 3, 10.

39 Pomerantsev, "Patriarşiy Krizis", s. 262-269, 272-273.

40 Suphi Bey'den Sadarete 26 Aralık 1908 tarihli telgraf için bk. BOA, BEO. 3464/259772, 6.

yerine yaklaşan yortunun resmi olarak tanınmayan Patrik Vekili Meletios'un değil, piskoposların idaresinde mezhebî teamüllere uygun bir şekilde Patrik Damianos'un ismi zikredilerek gerçekleştirilmesi talimatı verdi.⁴¹ Ayrıca Rum ruhbanların Bey-tüllahim'deki Kutsal Doğum Kilisesine gidiş ve dönüşlerinde herhangi bir düzensizliğe mahal vermemek için Suphi Bey'in talimatıyla atlı ve piyade askerî müfrezeler kuruldu. Aynı şekilde konsoloslar, diğer mezheplerin temsilcileri ve çoğunluğunu Rusların oluşturduğu hacıların yortu tebriklerini kabul eden Damianos'a yirmi askerden oluşan birlikle koruma sağlandı.⁴² Nihayet, Osmanlı idaresinin taraflar arasında kurduğu dengeyle 24 Aralık'taki yortu sakin bir şekilde geçti.⁴³

Milat Yortusu öncesi Mutasarrıf Suphi Bey'in de uyarıları üzerine,⁴⁴ Patrikhane nizamnamesine göre Sinod Meclisinin, patrik seçmeye yetkili iken azline yetkili olmadığı Patrikhaneye bildirilmiş ve Arapların taleplerini dile getirmeleri için Meclis-i Mebusan'a bir heyet göndermeleri istenmişti.⁴⁵ Osmanlı idaresinin bu kararında Kudüs'e akın akın ("fevcen fevc") gelen Arapların, mahallî hükümete patriğin görevinde kalması yönünde "edibâne ve fakat şiddetli bir lisânla" talepleri etkili olmuştu.⁴⁶ Ancak yortunun hemen akabinde Osmanlı idaresinin tutumu değişmiş ve Patrik Damianos'un vazifesine devamının "maddeten müte'azzir (özürlü)" olduğu⁴⁷ gerekçesiyle Taberiye Piskoposu Meletios, patrik vekili olarak tanınmıştı.⁴⁸ Bu karar, azlin tanınmayacağını düşünerek görece sakin kalan Araplar arasında büyük bir tepkiye neden oldu. Mutasarrıflık binasının önünde kararı protesto eden ahali, akabinde Patrikhaneye hücum ederek binayı işgal etti. Filistin'in muhtelif yerlerindeki kutsal mekânların kontrolünü kaybeden Patrikhane, Suphi Bey'e mektup göndererek işgalci kalabalığa müdahale etmesini istedi.

41 Beyrut Valisi Edhem'den 5 Ocak 1909 tarihli telgraf için bk. BOA, DH.MKT. 2719/61.

42 Kudüs Mutasarrıflığı, Dahiliye Nezareti, Meclis-i Mebusan ve sadrazam arasında tedbirlerin alınmasına dair yazışmalar için bk. BOA, DH.İD. 118/12, 6; BEO. 3481/261038, 3.

43 Pomerantsev, "Patriarşiy Krizis", s. 274-275.

44 Patrik azli için nizamnamede "sarâhat" olmadığına dair Suphi Bey'den Adliye ve Mezahib Nezaretine 26 Aralık 1908 tarihli telgraf için bk. BOA, BEO. 3464/259772, 5.

45 Dahiliye Nezaretinden Kudüs'e 23 Aralık 1908 tarihli ve "müsta'cil" işaretli telgraf için bk. BOA, DH.MKT. 2694/92, 4.

46 Suphi Bey'den Dahiliye Nezaretine 27 Aralık 1908 tarihli telgraf için bk. BOA, DH.MKT. 2694/92, 3.

47 Adliye ve Mezahib nazırından sadrazama 28 Aralık 1908 tarihli arz için bk. BOA, BEO. 3464/259772, 2.

48 3 Ocak 1909'da Sinod Meclisine ulaştırılan karara dair bk. Pomerantsev, "Patriarşiy Krizis", s. 276-277.

Suphi Bey'in, Babıali'den talimat almadan caydırıcı tedbir almaktan kaçınması üzerine şiddetlenen olaylara cinayet ve suikastlar eşlik etmeye başladı.⁴⁹ Arapların, Damianos'un azlini tanıyan kararı protestoları⁵⁰ ve ihtilafın "âsâyiş-i mahallîyi ihlâl edecek" noktaya gelmesiyle⁵¹ Osmanlı hükümeti tarafından Suriye Valisi Hüseyin Nazım Paşa (1908-1910) riyasetinde Kudüs'e bir tahkikat heyeti gönderilmesi kararı alındı. Heyet ulaşana kadar krizin bir katliama dönüşmesi ihtimaline karşı Şam'da bir tabur asker tertip edilerek Kudüs Mutasarrıflığına tarafların birbirine saldırılarının engellenmesi yönünde talimat gönderildi.⁵²

Kudüs, İskenderiye ve İstanbul patrikhaneleri ise berat ve fermanlarla tesis edilen kilisenin "müstakilliği" (otosefallık) gereğince Sinod Meclisi kararının tahkikata tabi tutulamayacağını iddia ederek Babıali'yi protesto etti. Dahası 18 Ocak'ta gerçekleştirilen görüşmede Babıali'yi ikna edemeyen İstanbul ve İskenderiye patrikleri, İzmir, Efes ve Girit Rumlarından oluşan bir heyeti Meclis-i Mebusan'a gönderdi. Bu sırada Konstantin Vayyanni Efendi, Kudüs Mutasarrıflığı sabık kâtibi Mahmut Bey, Adliye ve Mezahib Nezareti Daire Müdürü Buhareddin Bey'in İstanbul'dan yola çıktığı ve Beyrut'ta bulunan Suriye Valisi Nazım Paşa'nın da heyete başkan olarak katılacağı haberi Kudüs'e ulaştı. Bu aşamada Kutsal Kabir Kardeşliğinde bir toplantı gerçekleştirilerek Rum milletinin selameti için tahkikat heyetiyle birlikte çalışılması gerektiği sonucuna varıldı. Nihayetinde sadece Kudüs'ün değil İstanbul ve İskenderiye Rum patrikhanelerinin de meselesi olan bu krizde Osmanlı Devleti'nin "bütün Rum Ortodoks dünyasına" rağmen bir karar alamayacağı düşünülmekteydi.⁵³ Ancak beklenenin aksine 26 Ocak'ta Kudüs'e ulaşan heyet, gerçekleştirdiği tahkikat sonrası⁵⁴ "yerlilerin te'sir ve heyecânı ve Sinod 'aleyhine

49 Pastirios Manastırı rahibi Kornilios, Gorniy Manastırından Rus rahibe, Malka'da bir Yahudi ve Rus Ruhani Misyonundan Parfeniy ayaklanmalar sırasında "canice" öldürülmüştü. Bk. Pomerantsev, "Patriarşiy Krizis", s. 277-278, 284.

50 "Patriğin azil ve tebdiline muvâfakat eylemeyeceğimiz..." ifadeleriyle "bi'l-cümle yerli rehabe" imzasıyla sadrazama 9 Ocak 1909 tarihli telgraf için bk. BOA, HR.İD. 2041/86.

51 Adliye ve Mezahib Nazırından Sadarete 27 Kasım 1909 tarihli arıza için bk. BOA, DH.MUİ. 49-2/14, 10.

52 Meclis-i Mahsus-ı Vükeladan Kudüs Mutasarrıflığına 1 Şubat 1909 tarihli telgraf için bk. BOA, BEO. 3482/261126.

53 İstanbul'daki Kudüs Patrikhanesi temsilcisi Piskopos Glikérios'un Kudüs Patrik Vekili Piskopos Meletios'a 20 Ocak tarihli telgrafi ve Patrikhane Başkâtibi Meletios Metaksakis'in toplantıdaki konuşması için bk. Pomerantsev, "Patriarşiy Krizis", s. 280-284, 288-289.

54 Krizin çözümü doğrultusunda Nazım Paşa ile görüş ayrılığından dolayı Konstantin Vayyanni Efendi Kudüs'ten ayrılmasına dair bk. Pomerantsev, "Patriarşiy Krizis", s. 289, 297.

nümâyîşleri ve feryâd ve şikâyetleri teşeddüd bulunması ile bu hâl Suriye ve Beyrut vilâyetleri mülhakâtında Kudüs Patrikliği dâire-i rûhâniyesinde bulunan mahallere de sirâyet itmiş olmasıyla mahal-i âsâyîş vukûât zuhûru muhakkak ‘add’ olduğu gerekçesiyle Damianos lehine karar verdi.⁵⁵ Bir başla deyişle Osmanlı idaresi, Arapların aleyhine değiştirdiği tutumundan asayişin tesisi için geri adım attı.⁵⁶

Buna karşın Kutsal Kabir Kilisesinde ayin gerçekleştirerek tahkikat heyetinin kararını tanımadığını beyan eden Sinod Meclisi üyeleri, Arap ahaliyi fazlasıyla tahrik etmişti. Filistin genelinden Kudüs’e silahlı Arapların gelmesiyle şiddetlenen gösterilerde Yunan muhabir Papamihailos, Skevofilakos başrahibi Evfimios ve Lidde piskoposunun hizmetçilerini linç edilmekten son anda Osmanlı zaptiyesi kurtarmıştı.⁵⁷ İlerleyen günlerde Rumlar tarafından yaralanan dört Arap’tan ikisinin “telef” olduğuna dair *Tanin* ve *Sabah* gazetelerinde haberler çıkmıştı. Buna göre şehirde şiddetli heyecanın hüküm sürdüğü, çarşı ve dükkânların kapatıldığı, hükümet dairesinin önüne akın akın gelen ahalinin nümâyîşler yaptığı ve olayların daha da kötüleşmesinden korkan hükümetin ahaliyi teskin etmeye çalıştığı yazılmıştı.⁵⁸

Bütün bu anarşiye rağmen Sinod Meclisinin tahkikat heyetinin kararını tanınamamasının arkasında İstanbul ve İskenderiye patriklerinin desteğinin yanı sıra azil sürecinde belirgin rol oynayan Patrikhane Başkâtibi Meletios Metaksakis ve Medrese Müdürü (Kutsal Haç İlahiyat Okulu) Hristos Papadopoulos’un önemli etkisi vardı. Ayrıca Metaksakis, Kudüs’e silah ithaliyle suçlanmakla⁵⁹ beraber “Arabca ile mütakellim olan Rum Ortodokslarının redd-i metâlîbi”⁶⁰ başlığıyla neşrettiği risalesinden dolayı Arapların şiddetli gösterilerinin ana hedefi hâline gelmişti. Zira Metaksakis’in risalesinde, Kudüs ve çevresindeki “emâkin-i mukaddesenin Rum Osmanlılara değil, Greklere ‘aid ve Grek ta’birinden maksad Yunanlık olduğu”

55 Nazım Paşa’dan sadrazama 13 Şubat 1909 tarihli ve “gâyet müsta‘cil” işaretli telgraf için bk. BOA, BEO. 3526/264410, 8.

56 Kudüs Ortodokslarının isteklerinin yerine getirilmesine dair Meclis-i Mebusan Riyasetinden Dahiliye Nezaretine 30 Mart 1909 tarihli telgraf için bk. BOA, DH.MKT. 2781/5.

57 Pomerantsev, “Patriarşiy Krizis”, s. 291-294.

58 “Kudüs’te Vukûât”, *Tanin*, 196 (16 Şubat 1909), s. 3; “Kudüs Ahvâli”, *Sabah*, 6966 (16 Şubat 1909), s. 4; Arapların Meclis-i Mebusan ve Dahiliye Nezaretine şikayeti üzerine Suphi Bey’den izahat istenmesine dair bk. BOA, DH.MKT. 2726/35; 2745/94; 2739/73, 4.

59 Bu iddianın tahkikine dair bk. BOA, DH.MKT. 2726/35; 2745/94.

60 Babiali’ye gönderilen Arap talepleri arasında kutsal mekânların mülkiyet hakları söz konusu olduğunda Metaksakis’in risalesinden ilgili başlıkla söz edilmektedir. 22 Mart 1910 tarihli arz için bk. BOA, BEO. 3749/281122, 15.

yolunda beyanda bulunduğu iddia edilmekteydi.⁶¹ İlerleyen süreçte kendisinden izahat istendiğinde Metaksakis, risalede geçen “Grek” tabirinin Kudüs Rum Patrikhanesine evvelden beri buyurulan beratlardaki “Rum” kelimesinin tercümesi olduğunu ve “Yunanlık” ile tefsirinin mümkün olmadığını; nitekim risalesini, beratlarda gösterildiği üzere ziyaretgâh, kilise, manastır ve sair mezhebî imtiyazların “yerli Ortodoksların” da dahil olduğu “Rum cema‘atı”ne ‘aidiyetini beyan etmek için neşrettiğini vurgulayacaktı. Buna karşın “Osmanlı Ortodoks” namıyla bir cemaat meclisi teşkil ederek Patrikhane mülklerini kendilerine tahsis etmek isteyen “yerliler”, Metaksakis’e göre, manastırlara taarruzlarına bir vesile olarak “Grek” ibaresinden yanlış mana çıkarmaktaydı.⁶²

Metaksakis’in kullandığı tabirlerin manasını öğrenmekten ziyade öncelikle hem ahaliyi teskin etmeyi hem de Sinod Meclisinin direncini kırmayı amaçlayan Nazım Paşa, “bu fesâd kişilerin” Kudüs’ten sürülmesi için sadrazamdan izin istedi.⁶³ Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa’nın (1909-1910) talimatıyla Metaksakis ve Papadopoulos, yol boyunca Arapların hakaret ve aşağılamalarına maruz kalarak zaptiyeler eşliğinde Yafa üzerinden İstanbul’a gönderildi.⁶⁴ Seyahatleri sırasında yaşadıkları dehşeti anlattıkları bir mektup, yetmiş yaşındaki Patrik Vekili Meletios’un üzerinde bıraktığı derin tesirle ölümüne neden oldu. Sinod Meclisinin hemen Nasıra Piskoposu Teofanis’i yeni patrik vekili olarak seçmesi ise krizi daha karmaşık hale getirdi. Meletios’un cenazesi sırasında yaşanan kargaşada

61 Adliye ve Mezahib Nezaretinden Sadarete 6 Aralık 1909 tarihli telgraf için bk. BOA, DH.İD. 118/12, 1.

62 Metaksakis, “yerliler”in iddialarını reddetmek için risalenin içeriğine dair ayrıca izahat ve ilan neşredeceğini ifade etmiştir. Nitekim bu ifadelerden ikna olan Adliye ve Mezahib Nezareti, bu konu hakkında daha fazla resmi muhaberata hacet kalmadığına karar vermiştir. Sadarete 10 Aralık 1909 tarihli maruzat için bk. BOA, DH.İD. 118/12, 10; Ancak Osmanlı belgelerinde Metaksakis’in risalede “Grek” ibaresini kullandığına dair ifadeler geçmesine rağmen başlığı “Filistin’in Arapça Konuşan (Arabofon) Ortodokslarının İddiaları” olan risalenin orijinalinde sadece “Rum” ve “Ortodoks” ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Osmanlı belgelerinde risalenin tarafımızca tesadüf edilmeyen bir tercümesinden bahsediliyor olabilir. Risalenin orijinal baskısında Fatih Sultan Mehmet ve Hz. Ömer dönemlerine dair imtiyazlar bahsinde geçen “Rum” ve “Ortodoks” kelimeleri için bk. Meletios Metaxakis, *Ai Axiouvseis ton Aravofonon Orthodoxon tis Palaistinis* (İstanbul: Ek tou Patriarchikou Typografeiou, 1909), s. 10-11.

63 13 Şubat 1909 tarihli ve “gâyet müsta‘cil” işaretli telgraf için bk. BOA, BEO. 3523/264154, 2; 3526/264410, 8.

64 Bertram and Luke, *Report of the Commission*, s. 259.

askerlerin müdahalesiyle dört Arap yaralanırken üçü ölmüştü. Ertesi gün şiddetlenen ayaklanmada Arap kalabalıkların saldırısına uğrayan Rumlar, dükkânlarını kapatan Müslümanların evlerine sığındı. 150 Arap ve Rum'u tutuklayarak sert tedbirler alan Mutasarrıflık, ayaklanmanın kontrol altına alınamaması pahasına askerlerin kalabalığa ateş etmeyeceklerini bildirdi. 16 Şubat 1909'da ise Nazım Paşa, Damianos'un patrik olarak tanınmaması hâlinde Mutasarrıflığın kimsenin güvenliğinden sorumlu olmayacağını duyurdu. Bunun üzerine Kutsal Kabir Kardeşliği üyeleri, aynı gün Patrik Vekili Teofanis'in başkanlığında toplanarak gelinen noktada sadece kendi hayatlarının değil, Kutsal Kabir Kardeşliğinin kadim mülkiyet haklarının da tehlikeye girdiğini vurgulayarak Damianos'u oybirliğiyle tekrar patrik ilan ettiler.⁶⁵

5 Temmuz 1909'da ise Babiali tarafından Damianos'a "erbâb-ı dirâyet ve liyâkatten" olduğu ve Patrikhane nizamnamesine uygun bir şekilde ilgili makama seçildiği gerekçeleriyle berat verildi.⁶⁶ Ancak İstanbul Patriği Yoakim, yeni bir seçim olmadan Damianos'un görevine iade edilmesinin kilise kanununa aykırı olduğunu öne sürerek Sinod Meclisinin bütün girişimlerine rağmen kararı tanımadı. Bunun üzerine 17 Temmuz'da Damianos, azil teşebbüsünden itibaren "ihtilâlcilerin reislerini" müdafaa ederek⁶⁷ Kudüs Patrikhanesini "perişân iden" Yoakim'in, asayiş ve huzurun tesisi için Kudüs meselelerinden el çektilmesini Adliye ve Mezahib Nezaretinden istirham etti.⁶⁸ Nihayet muhtemel baskıyla Yoakim'in Damianos'u tekrar patrik olarak tanıdığını bildiren kararı 25 Temmuz 1909'da Kudüs'e ulaştı.⁶⁹

65 Kararı imzalayan Kardeşlik üyeleri için bk. Pomerantsev, "Patriarşiy Krizis", s. 297-298.

66 BOA, BEO. 3628/272056, 4.

67 Yoakim'in krizin "müsebbiblerini" Kudüs'e gönderme gayretine dair bk. BOA, BEO. 3749/281122, 19; DH.MKT. 1308/4, 2.

68 Damianos'dan Adliye ve Mezahib Nezaretine 20 Ocak 1910 tarihli ve "gâyet mahremâne" işaretli tahrirat için bk. BOA, DH.MUİ. 49-2/14, 9.

69 Bertram and Luke, *Report of the Commission*, s. 262-264.

2. Osmanlı Himayesinde İstanbul'da Rum-Arap Müzakereleri, 1909-1911

16 Şubat 1909'da makamına dönen Patrik Damianos, Arapların işgalinde bulunan Mar Yakup Kilisesinin⁷⁰ Paskalya⁷¹ ayinlerine açılması için girişimde bulundu. Ancak Patrikhane bünyesinde cemaat meclisi kurulması yönündeki talepleri henüz karşılanmayan Araplar, Damianos'a olumsuz cevap verdi.⁷² Bir başka deyişle krizin çözümü Osmanlı idaresine kalmıştı. Bunun üzerine Meclis-i Vükela'da ihtilafın, Kudüs Patrikhanesine Hz. Ömer ve sonraki bütün sultanlar ("bi'l-cümle selâtîn") tarafından verilen kadim imtiyazlar dikkate alınarak ve 1875 Kudüs Rum Patrikhanesi Nizamnamesinin noksanlarının yeni bir layihayla giderilerek çözülmesi kararı alındı.⁷³ Layihanın tanzimi için ise mezhebî meselelere vakıf Patrikhane'yi temsilen bir Rum heyet ve ahaliyi temsilen bir Arap heyetin teşkiliyle⁷⁴ Adliye ve Mezahib Nezareti bünyesinde bir komisyon kurulması kararlaştırıldı.⁷⁵ Böylece ortaya çıkacak layihaların tetkiki ve hükümet tarafından nihai tasdikini öngören katmanlı bir mekanizma oluşturuldu. 18 Temmuz 1909'da Meclis-i Vükela'da alınan karara göre heyetlerde ihtilaf taraflarını temsilen İstanbul'a gelen Arap temsilciler ve İstanbul'a celp edilen Meletios Metaksakis, Hristos Papadopoulos ve Kudüs Patrikhanesi temsilcisi Glikorios yer alacaktı. Osmanlı Devleti'ni temsilen ise Şura-yı Devlet azaları Nurettin, Vasilaki, Muzuros ve Mencalaki Beyler, Mezahib Müdürü Baha Bey, Kudüs Sabık Mutasarrıfı Suphi Bey yer alacak ve heyetlere Divan-ı Hümayun Beylikçisi Nasır Bey riyaset edecekti.⁷⁶

70 İşgal edilen Mar Yakup/Aziz James Kilisesinde Arap temsilcilerin gerçekleştirdiği bir toplantı için bk. "Sobranie Predstaviteley Arabskavo naroda v hrame ap. İakova v İerusalime", *SİPPO*, XXIII (1912), s. 430-431.

71 İsa Mesih'in çarmıha gerildikten sonra üçüncü günde dirilişinin kutlandığı Hristiyanlıktaki en önemli dinî bayramdır. Bk. N. İ. Barsov, "Pasha, Hristianskiy Prazdnik", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Efrona*, XXII/A, 1897, s. 946-949.

72 Bertram and Luke, *Report of the Commission*, s. 264-265.

73 28 Şubat 1909 tarihli Meclis-i Vükela kararı ve Akka Mebusu Esad'dan Adliye ve Mezahib Nezaretine 7 Mayıs 1909 tarihli varaka için bk. BOA, MV. 125/17; BEO. 3543/265668.

74 Adliye ve Mezahib Nezaret vekilinden sadrazama 13 Mayıs 1909 tarihli arıza için bk. BOA, BEO. 3610/270739, 2.

75 Meclis-i Mebusan Riyasetine 19 Ağustos 1909 tarihli telgraf için bk. BOA, BEO. 3622/271588.

76 28 Temmuz 1909 tarihli Meclis-i Vükela kararı için bk. BOA, MV. 130/21; Sadrazamdan Şura-yı Devlet Riyasetine 5 Ağustos 1909 tarihli tezkere için bk. ŞD. 3197/77; Adliye ve

Bu sırada hükümetin ihtilafı Patrikhane lehine sonuçlandıracağı ve manastırların zapt edileceğine dair söylentilerin⁷⁷ gölgesinde ahalinin iddia ve talepleri İstanbul'a gelmeye devam ediyordu. Bunların özünde Osmanlı idaresi nezdinde Arap taleplerini meşrulaştırmak için Arapların bölgenin "yerli"leri yani "Osmanlı" oldukları; Rum ruhbanların ise "Yunanistan"dan gelen "Yunan" yani yabancı olduklarına yönelik maksatlı bir vurgu vardı. Buna göre, Hz. Ömer'in ahitnamesiyle berat ve fermanlardan gelen kadim imtiyazların yerli ahaliye verildiği, ancak "bir asır kadar zaman mukaddem kendisine i'timâd idilen yabancı bir rahibin patrikliğe terfî idilmesinden i'tibâren" (18. yüzyıldan itibaren kilisevi merkezleşmeyle birlikte artan 'Rum' etkisi kastedilerek) yabancıların Kudüs kiliseleri ve kutsal emanetleriyle birlikte Patrikhane idaresini ele geçirdiği iddia edilmekteydi. Buna rağmen hiçbir ferdi "diyâr-ı ecnebîyeye" hicret etmeyen ve ceddinden intikal eden vakıf ve medreseleri ile birlikte Filistin'de kalan ahalinin (Metaksakis'in risalesinde 'Rum' ifadesini 'Yunan' şeklinde çevirerek) "Kudüs kiliselerinin Yunan milletine 'aid olduğu" beyanına tahammül edemeyeceği vurgulanmıştı. Dahası bu ruhbanların, Patrikhane idaresine "kendi efrâd-ı milletlerini" ikame eyledikleri, hatta okullardaki öğretmen ve talebelerin dahi bunların "Yunanistan'daki hemşehrîlerinin akrabâ ve ta'allukâtlarından" oluştuğu ve vatan evlatlarını ("ebnâ-yı vatani") burada eğitim görmekten mahrum ettikleri bildirilmişti. Filistin'e gelerek ruhani ve cismani her rütbeyi işgal edenlerin temel maksatlarının, ceplerini doldurmaktan ibaret olduğu; böylece mülklerin asıl sahibi millet efradının bunlara "esir" edildiği aktarılmıştı. Daha kötüsü "irtikâb" (rüşvet) ve "fücûr" (zina) gibi dinen memnu her icraatı mubah gören bu ruhbanlar tarafından hesabı "gizli tutulan" Patrikhane gelirlerinin "vatana hıyânet olmak üzere bir hükümet-i ecnebîyeye (Yunanistan)" dahi aktarıldığı yolunda şüphenin olduğu belirtilmişti. Buna karşın İstanbul Patrikhanesinin kullandığı nüfuzu ve Kudüs'teki "yabancı papasların etek etek dökükleri paralarla" Rum matbuatının meseleyi farklı şekilde neşrettiği, hükümetin de Rumların hatırına riayet ettiği belirtilmişti.⁷⁸ Nihayet hükümetten adaletle karar vererek Filistin genelindeki kiliselerin yanı sıra Kutsal Kabir, Azize Meryem

Mezahib nazırından Şura-yı Devlet Reisine 23 Eylül 1909 tarihli tahrirat için bk. BEO. 3640/272943.

77 Kudüs Mutasarrıflığı, Dahiliye Nezareti ve Sadaret arasındaki 7 Ağustos 1909 ve 16 Aralık 1909 tarihli yazışmalara için bk. BOA, BEO. 3613/270907, 2; 3678/275840, 2.

78 Kudüs-i Şerif Rum Ortodoks Millet Meclisi Heyetinden ve muhtar ve papas ve cemaat-ı muteberan ve efradından 374 kişinin mühür ve imzalarıyla 20 Şubat 1910'da Dahiliye Nezaretine ve oradan 22 Mart 1910'de Sadarete takdim kılınan "'Arab'ül- 'ibâre" arzın tera cümesi için ve ayrıca Kudüs ve Tevabi-i Yerli Rum Ortodoks Milleti Heyet-i Murahhasası

ve Kutsal Doğum kiliselerinin gelirleri ve idaresinin ahaliye bırakılması talep edilmiştir.⁷⁹

Arapların iddia ve taleplerine Rum ruhbanlar tarafından Patrikhanenin ‘kadim’ imtiyazlarını vurgulayarak ve yerli olmaktan öte evrenselliği öne çıkarılarak cevap verilmişti. Buna göre, Patrikhanenin asli vazifesi, ‘bütün Hristiyanlar’ için kutsal olan Filistin’deki mekânların bakımı ve “yerlilerin” yani Arapların ecnebi tesirinden korunmasından ibaretti. Dolayısıyla Patrikhanenin gelirlerinin vazifelerinin ifasında harcadığı hatta 1872-1881’de Besarabya mülklerinin gelirlerinin zapt edildiği dönemde⁸⁰ alınan faizli borcun hala ödenemediği belirtilmişti. Bu ahvalde ahaliye “silah ve topuz tahtında cebren ve kerhen verilen paranın” önceki yıl 3 milyon 565 bin kuruşluk meblağa ulaştığı iddia edilmişti. Oysa fermenda yazıldığı üzere ahaliye yardımların “insaniyetten” ibaret olduğu, şayet “mükellefiyet” olaksa dahi meblağın önceki yıllarda harcanan on bin lira raddesinde olması gerektiği ifade edilmişti. Aksi halde yardımların dağıtımı sürecinde hükümetin daima şikâyetlerle meşgul edileceği, “erbâb-ı garaz” takımının servetleri artarken, tamamı Besarabya mülkleri ve hacıların bağışlarından sağlanan gelirlerin vazifesi dışında harcadığı için kesileceği belirtilmişti. Yine kadim ferman ve imtiyazlar gereği “akvâm-ı muhtelif” ait olan Patrikhane mülklerinin idaresi için mahallî ahaliden müteşekkil Cemaat Meclisi veya Karma Meclis kurulması hâlinde “fahri” olması gerektiği, aksi halde Kırım Savaşı sonrası “müesses istatikonun” bozulacağı belirtilmişti. Bu ise nihayetinde çöken Patrikhane maliyesiyle kutsal mekânların mahvolmasına, böylece Kutsal Kabir Kardeşliğine “ecnebilerin” girmesiyle “düvel-i ecnebiyeye” yeni bir müdahale zemini hazırlanmasına neden olacaktı.⁸¹

Divan-ı Hümayun Beylikçisi Nasır Bey’in riyasetinde bu talep ve iddialar heyetler arası düzeyde görüşülürken mahallî ve merkezî Osmanlı makamları üzerinde ahalinin her yönden baskısı artmıştı. Kudüs Mutasarrıflığı tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen telgrafta Kudüs’te yapılabilecek her şeyin yapıldığı, bundan

namına Halil İbrahim Kazakiye’den Sadarete 16 Ocak 1910 tarihli maruzat için bk. BOA, BEO. 3749/281122, 15, 20.

79 “Beytullahim Ortodoks Meclis-i Milliyesi” tarafından Dahiliye Nezaretine gönderilen 24 Ekim 1909 tarihli telgraf için bk. BOA, DH. MUİ. 27-1/52, 2.

80 Rus Elçisi İgnatyev’in girişimiyle Kudüs Patrikhanesinin Besarabya mülklerinden sağladığı gelirlerin zaptı meselesine dair bkz. Hopwood, *The Russian Presence in Syria and Palestine*, s. 185-193; Arslan, *Suriye ve Filistin’de Rus Mevcudiyeti*, s. 147-162.

81 Kudüs Patriği İstanbul Vekilinden Sadarete 22 Mart 1910 tarihli ariza için bk. BOA, BEO. 3749/281122, 16, 18.

sonrasının İstanbul'daki komisyona bağlı olduğu ifade edilmişti. Dolayısıyla Kudüs'te asayiş kontrolden çıkmadan biran önce ihtilafın çözümü gerekliydi.⁸²

Meselenin adını 'Kudüslü Arap Ortodoksların talepleri ile Patrikhaneye dair meseleler ve iddialar' olarak koyan komisyon, mahallî temsilcilerin görüşlerini aldıktan sonra Arapların başlıca taleplerini sıralamıştır:

1. Kanun-ı Esasî'nin 111. maddesindeki yetkileri haiz Cemaat Meclisi oluşturulması,
2. Patrikhane nizamnamesinin tadil edilerek İstanbul Patrikhanesi bünyesindeki gibi okullar, kiliseler, vakıflar ve muhtelif gelir ve giderlerin zabt ve idaresi için patriğin riyasetinde ahaliden seçilecek üçte biri ("sülüsü") ruhbanlar, üçte ikisi ("sülüsânı") sivillerden oluşan Karma Meclis ("Meclis-i Muhtelit" veya "Heyet-i Muhtelit") kurulması,
3. Arapların ruhbanlığa (Kutsal Kabir Kardeşliğine) kabul edilerek Rumlarla eşit bir şekilde terfi edilmesi ve Karma Meclisin onayı olmaksızın kimsenin ruhbanlığa kabul edilmemesi,
4. Patrikhane nizamnamesinin ahalinin patrik seçimine katılma hakkını temin edecek şekilde düzenlenmesi, Arap papazların da dahil olduğu Sinod Meclisinin yetkilerinin ruhani meselelerle sınırlandırılması,
5. Piskoposların görevli olduğu bölgede ikametinin zorunlu olması, piskopos, başrahip, papaz ve diyakozların (yardımcı papaz) piskoposluk bölgesindeki ahali tarafından seçilmesi,
6. Kilise kanununca rahiplerin ruhbanlık dışı meslekler edinmesinin yasaklanması ("işgâl-i dünyevîyeden men"), hiçbir etnisitenin ("cinsin") diğerine tercih edilmeden Osmanlı Ortodokslarının eşit haklara sahip olması,

Arapların İstanbul'a gönderdiği vekillerin komisyona verdikleri evraka şu talepler ilave edilmiştir:

1. Kutsal Kabir Kardeşliğinin imtiyazlarının tümüyle kaldırılarak doğuştan Osmanlı tebaası olmayanların ruhbanlığa kabul edilmemesi,
2. Patrikhanenin muhtelif kaynaklardan gelirlerinin bir sandıkta birleştirilerek kilise, manastırlar ve bunlara bağlı vakıfların gelir ve giderlerinin idaresiyle her yıl hesabının layihasının yayımlanması,

82 Kudüs'ten Dahiliye Nezaretine 20 Şubat 1910 tarihli tahrirat için bk. BOA, DH.MKT. 2826/88.

3. Lüzumlu olmadıkça patrik azledilmemesi, gerekirse yerel papaz ve “millet vekillerinin” fikir ve onayının alınması,
4. Kutsal Kabir ve diğer kiliselerdeki Rumca ayinlerin icrası sırasında Arapça söyleyebilen ilahi korosu oluşturulması,
5. Vakıfların şahıs namına kaydının yasaklanarak millet (cemaat) namına kaydedilmesi.

Arap taleplerine karşı Patrikhane vekillerinin teklifleri sözlü ve yazılı olarak alınmıştı. Buna göre,

1. Patrikhanenin, hükümet ve diğer patrikhanelerce tanınan Sinod Meclisi tarafından idare edildiği ve Patrikhanenin idaresine avamın müdahalesinin caiz olmadığı,
2. Osmanlı ve ecnebi Ortodoksları tarafından vakıf olunan mallar, bağışlar ve hediyelerden oluşan Patrikhanenin gelirlerinin tetkiki için ahalinin hak iddiasının caiz olmadığı,
3. Patrikhane mülklerinde hissesi olmadığı halde ahaliye eğitim ve sağlık hizmetleri ile iâşe ve nakit yardımının sağlandığı,
4. Gerekli vasıflara sahip olan yerlilerden ruhban olmak isteyenlerin Sinod Meclisi tarafından hiçbir zaman reddedilmediği,
5. Osmanlı Hristiyanları arasında Kudüs Ortodokslarına özel bir muamele yapılarak Patrikhane nizamnamesinin değiştirilmesinin caiz olmadığı,
6. Hz. Ömer’in ahitnamesi ve bütün sultanlar tarafından teyit edilen kadim imtiyazlardan dolayı Arapların Patrikhane yetki dairesinde herhangi bir hak iddiasının hukuki olmadığı ifade edilmiştir.

Buna karşın Patrikhane temsilcileri tarafından mevcut ihtilafın sona erdirilmesi için Arap ahaliye bazı tavizler verilebileceği ifade edilmişti. Buna göre,

1. Patrikhanenin imtiyaz ve iznine tabi olan “akd ve fesh-i nikâh ve vasiyyet” gibi konularla fukaranın iskân ve nafaka yardımlarının dağıtılmasına nezaret etmek için bir meclisin teşkil edilebileceği,
2. Hükümet tarafından tanınan bu meclisin patrik vekili manastır tercümanı riyasetinde ahaldiden seçilmiş bir azası ile toplanabileceği,
3. Patrikhane dahilindeki köy ve kasabalarda patrik vekili olan gumenos⁸³ riyasetinde olmak üzere kilise mütevellilerinin seçim suretiyle tayin edilebileceği,

83 Rumca igumenos, yani idareci kelimesinden gelen manastır baş keşişi unvanı için bk. L. V. Litvinova, “İgumen”, *Pravoslavna Entsiklopediya*, 2009, XXI, 168-172.

4. Patrikhane okullarının idaresine nezaret etmek için yarısı patrik ve Sinod Meclisi tarafından seçilen ruhbanlardan, diğer yarısı İhtiyar Meclisi tarafından tayin edilerek Patrikhane tarafından tasdik edilen fertlerden müteşekkil Karma Maarif Komisyonu kurulabileceği,
5. Patrikhane okullarına dair işlerle ilgilenmek üzere gumenoslar riyasetinde Mütevellî Heyetleri kurulabileceği,
6. Filistinli Ortodoksların ahlaki terakkileri ve ecnebi propagandalarına karşı mücadeleleri için muhtelif mahallerdeki hayır kurumlarına Patrikhane gelirlerinden ihtiyaca göre tahsisin kabul edilebileceği beyan edilmiştir.

Osmanlı idaresi tarafından Arap ve Rumların talep ve beyanları dinlendikten sonra tahkikat heyeti başkanı Nazım Paşa'nın ve Kudüs Sabık Mutasarrıfı Suphi Bey'in malumat ve mülâhazaları dikkate alındı. Şikâyet sebebi olan ahvale karşı müsait bir zemin hazırlanırken Patrikhanenin kadim imtiyazları, beratları, nizamnamesi, Kanun-ı Esasî ile teyit edilen hakları ve en nihayetinde Osmanlı Devleti'nin "âlî menfa'atlerinin" muhafazasına dikkat edildiği beyan edildikten sonra Arapların her talebi ayrı ayrı değerlendirilerek alınan kararlar sırlanmıştır.

1. talep geçirilmiştir; buna göre, Cemaat Meclisinin kurulmasının esasen Kanun-ı Esasî'nin 111. maddesine uygun olduğu, seçim şekli ve görevleri hakkında daha sonra nizamname tanzim edilebileceği belirtilmiştir. Ancak Kudüs ve çevresindeki vakfiye esaslarına ve özel şartlarına (vakıfların mahallî ahalinin değil Osmanlı Ortodokslarının cümlesinin olduğu) itina gösterilmesi gerektiği ifade edilmiştir.
2. talep kısmen kabul edilmiştir; buna göre, Kudüs'teki kutsal mekânlar ve vakıfların mahallî ahalinin değil, bilakis Osmanlı Ortodokslarının cümlesinin olduğu ve kadimden itibaren buyurulan beratlarla Patrikhane işlerine patriklerin yetkili kılındığı, dolayısıyla bu yetkilerin bir meclise verilemeyeceği ifade edilmiştir. Bunun yerine Patrikhane nizamnamesinin birinci maddesine göre patriğin yetkisinde olan yükümlülüklerin, yani okul ve hastanelerin idaresi ve ıslahı ile fukaraya iskân ve iâşe yardımlarının dağıtımının "hüsn-i cereyânına" nezaret vazifesiyle Karma Meclis kurulması uygun görülmüştür. Patrik veya seçtiği vekili riyasetinde altısı Patrikhaneden tayin edilen ruhban ve altısı uygun görülen usulle ahaliden seçilen şahıslardan olmak üzere on iki azadan oluşacaktır. Her iki gruptan kurayla belirlenen üçer azanın yerine her yılın sonunda yeni azalar seçilerek resmi bir takrirle mahallî hükümete bildirilecektir. Ayrıca

- köy ve kasabalardaki kilise, okul ve sair müesseseler, seçim şekli, Meclis tarafından belirlenmek üzere gumenosların riyasetinde mahallî ahaliden mütevellilerin idaresine verilmiştir. Nihayet yıllık 88 bin 500 lira olduğu anlaşılan Patrikhanenin gelirlerinden otuz bin liradan aşağı olmamak üzere üçte birlik miktarının sarfına nezaret edilmek üzere münasip taksitlerle Meclise verilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece Patrikhane gelirlerinin suiistimal edildiği yönündeki ahaliden gelen şikâyetler dikkate alınarak kalıcı bir taviz verilmiştir.
3. talep geçirilmiştir; buna göre, mahallî ahaliden gerekli vasıflara sahip olanların ruhbanlığa kabulünde bir engel olmadığına dair Patrikhaneden yazılı malumat ve taahhüt alındığı belirtilmiştir. Ancak bu taleple Patrikhanenin ruhbanlık kademelerinde bütün Osmanlı Ortodokslarına nispeten Kudüs Ortodokslarının (Arapların) “mikdâr-ı nüfusu” kastediliyorsa bu durumun başka ihtilaflara neden olacağı vurgulanmıştır. Ayrıca hiçbir Rum Patrikhanesinde olmadığı üzere ruhbanlığa kabulde “avâmın” onayının alınmasının kabul edilemez olduğu belirtilmiştir.
 4. talep reddedilmiştir; buna göre, nizamnamenin altıncı maddesinde patrik seçimi için yapılan birinci toplantıya Arap papazların katılımının müphem olduğu, ancak ihtilaf üzerine madde tadil edilerek hâlihazırda ikinci toplantıya katılma hakkı olan papazlara birincisine de katılma hakkı tanındığı belirtilmişti. Dolayısıyla teamül hükmüne giren bu uygulama için nizamnamesinin tadiline gerek görülmemiştir. Sinod Meclisinin piskopos ve başrahiplerden oluştuğu nizamnamede belirtilmekle beraber diğer Rum patrikhanelerinde de olmadığı üzere papazların Sinod Meclisine kabulü reddedilmiştir.
 5. talep kısmen kabul edilmiştir; buna göre, nizamnamenin beşinci maddesine istinaden piskoposların vazifelerini eksiksiz ifa edebilmeleri için memuriyet mahallerinde ikamet etmeleri gerektiği belirtilmiş; böylece Patrikhanenin, piskoposluk görevinin “i‘tibârî bir sıfattan ‘ibâret” olduğu iddiası kabul görmemiştir. Ancak ahali tarafından talep edilen ruhani memurları seçme yetkisi, patrik ve Sinod Meclisine ait olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir.
 6. talep geçirilmiştir; buna göre, önceki maddelerde ele alınan düzenlemeler ve tedbirlerle bu talebin kendiliğinden gerçekleşeceği ifade edilmiştir.

Arapların İstanbul'a gönderdiği vekillerin komisyona verdikleri ilave talepler ise şu şekilde değerlendirilmiştir:

1. talep kısmen kabul edilmiştir; buna göre, nizamnamesinin on beşinci maddesine istinaden piskoposların Osmanlı tebaasından olması gerekirken halihazırda aslen "Yunan" iken sonradan "Osmanlı" tebaasına geçen hayli ruhban olduğu belirtilmiştir. Arap ahalinin şikâyetleri haklı bulunarak bundan sonra Kutsal Kabir Kardeşliğine Osmanlı olmayanların "kat'iyen" kabul edilmemesi yönünde karar alınmıştır. Ancak Hz. Ömer'in ahitnamesiyle müesses ve bütün sultanların berat ve fermanlarıyla teyit edildiği gibi Kanun-ı Esasi ile muhafazaya alınan Kutsal Kabir Kardeşliği imtiyazlarının kaldırılması mümkün görülmemiştir.
2. talep reddedilmiştir; buna göre, Patrikhanenin muhtelif gelirlerinin birleştirilerek Sinod Meclisi ve ahalinin ihtiyaçlarına ait gelirlerin birbirinden ayrılmasını öngören kararın tatbiki hâlinde bu talebin lüzumsuz olacağı belirtilmiştir. Ancak gelir ve giderlerin "hüsn-i idâresi" talebi doğrultusunda nizamnamenin üçüncü maddesine itina edilmesi için Patrikhaneye tavsiyede bulunulması uygun görülmüştür.
3. talep reddedilmiştir; Kudüs'ün hassas konumundan dolayı ihtilaflı teşebbüslerde şartların getirdiği mecburiyetler ve 'devletin mukaddes menfaatleri' gereği nizamnamede yer verilmeyen patriğin azli veya ibkası kararı herhangi bir cemiyete veya heyete değil bizzat devletin takdirine bırakılmıştır.
4. talep reddedilmiştir; buna göre, Rum Ortodokslarla diğer mezhepler (Katolikler) arasında müşterek mabet ve ziyaretgâhlarda yapılan ayinlerin şekil ve vakitleri (Kırım Savaşı sonrası) "dost devletlerle" kurulan "istatüko" ile kati olarak belirlenmiş; dolayısıyla sair lisan konuşan yerli ve yabancı kavimlerin taleplerinin önünü açacağı gerekçesiyle ayinlerin Rumca haricinde bir lisanla yapılması sakıncalı bulunmuştur. Buna karşın kadimden beri Kudüs'ün köy ve kasabalarındaki kiliselerde; hatta hususi vakitlerin haricinde (Hristiyanların dinî günleri) müşterek mabet ve ziyaretgâhlarda ayinlerin Arapça olarak da yapıldığı belirtilerek mevcut esnek düzenin devamı uygun görülmüştür.
5. talep geçirtilmiştir; buna göre, emlak tasarrufuna dair mevcut kanunun değiştirilmesi hâlinde bu tür vakıfların ait olduğu tarafa yani kilise veya cemaat adına kaydının mümkün olabileceği belirtilmiştir.⁸⁴

84 27 Şubat 1910 tarihli Meclis-i Vükela kararı için bk. BOA, MV. 137/70; BEO. 3749/281122, 35.

Meclis-i Vükela'da alınan bu kararlar, öncelikle Kudüs Patrikhanesi ve Arap ahaliye bildirilmek üzere Babıali'den Dahiliye Nezaretine gönderildi.⁸⁵ Burada Meclis-i Vükela zaptının taraflara aynen tebliği caiz olmayacağı belirtilerek Mutasarrıflığa gönderilmek üzere hülasa bir suret kaleme alındı.⁸⁶ Ancak Osmanlı idaresi nezdinde kararların ahaliye hemen tebliği konusunda tereddüt ve kaygı hâkimdi. Patriğin mahallî ahaliyi ilgilendiren bazı yetkileri, Patrikhanenin gelirlerinin üçte birlik kısmıyla birlikte, Karma Meclise devredilerek mahallî ahaliye ilk defa Patrikhane idaresine iştirak/nezaret hakkı gibi tavizler verilmişti. Ancak bu, Kanun-ı Esasî'nin 111. maddesindeki yetkileri haiz Cemaat Meclisi değildi; Kudüs Patrikhanesi manastır, kutsal mekânlar ve vakıflarının Arap Ortodokslara değil bütün Rum Ortodoks milletine aidiyeti, yani 'yerelliği' değil 'evrenselliği' tasdik edilmişti. Bir başka deyişle, Kutsal Kabir Kardeşliğinin 'Rum' yapısını ortadan kaldırarak bütün idaresini Araplara devrini öngören talepler reddedilmişti. Dolayısıyla özellikle diğer mezheplerin ve diplomatik temsilcilerin hazır bulunduğu Paskalyada bu kararlara tepki ile Araplar arasında çıkacak bir isyan, uluslararası bir meseleye dönüşebilirdi. Nitekim hükümetin gevşek tutumundan dolayı Paskalya yaklaşırken Filistin'in her yerinde Arapların bir dizi ayaklanmaya kalkışacağı ve patriğinin ayinden men edileceği söylentileri hâkimdi. Bunun üzerine Kudüs'ün hassas konumuna binaen Meclis-i Vükela kararlarının Paskalyadan sonra tatbikine,⁸⁷ züvvarın (hacılar) sayısının da birkaç kat arttığı Paskalyada ise Kudüs'teki askerî gücün takviyesine ve herhangi bir ayaklanmayı tertip ve teşvik edenler hakkında kanunlar gereği işlem yapılmasına karar verildi.⁸⁸

Meclis-i Vükela kararlarının tebliği sonrası yeni gündem Karma Meclisin altı azasının seçilme şeklinin belirlenmesi oldu.⁸⁹ Bu doğrultuda 26 Eylül 1910'da Patrik Damianos idaresinde Patrikhane ve ahali temsilcilerinin toplantısında oy birliği ("ittifâk-ı ârâ") ile Karma Meclis Azalarının İntihabı Nizamnamesi kabul edildi. Buna göre;

85 BOA, BEO. 3749/281122, 35.

86 BOA, DH.İD. 118/12, 30.

87 24 Mart 1910'da Kudüs Mutasarrıf Vekili Abdürrahim Bey tarafından Dahiliye Nezaretine telgraf için bk. BOA, BEO. 3727/279495, 8.

88 Bu tedbirlerin ilgili birimlere tebliğine dair bk. BOA, MV. 138/42; BEO. 3717/278710; 3726/279401.

89 Her iki tarafın kendi adamlarını seçtirmeye çalıştıkları için ortaya çıkan ihtilafa dair Kudüs'ten Dahiliye ve Adliye ve Mezahib nezaretlerine 15 Ağustos 1910 tarihli tezkere için bk. BOA, BEO. 3727/279495, 4, 7.

1. Dahiliye Nezaretinden Kudüs Mutasarrıflığına gönderilen tahrirat ahkâmınca aza seçme ve atamasına yetkili eberşiyeler,⁹⁰ azalarını kendi merkezlerinde seçip tayin edeceklerdir. Bu eberşiyelerin sayısı belirlenen azalardan daha fazla olduğu için aza seçme hakkına sahip olan eberşiyelerin cetvelinin tanzimi sonraki toplantıya ertelenmiştir. Patrikhane merkezinin Kudüs olması münasebetiyle Mecliste bulunmak ve iki senede bir tebdil olunmak üzere Kudüs'e daimi olarak bir aza tahsisi uygun görülmüştür.
2. Her eberşiye Mecliste bulunacak azasını mahallince müellif usule göre seçmekte serbesttir. İhtilaf hâlinde oy çokluğu ("ekseriyyet-i ârâ") kaidesine riayet edilir.
3. Yirmi yaşını doldurmuş taifenin her ferdi seçme hakkına sahiptir.
4. Otuz yaşından küçük olanların Meclise seçilmesi ve tayini uygun değildir.
5. Meclis azalığına aday olanların Kudüs Mutasarrıflığına tebliğ edilen Meclis-i Vükela kararının hususi maddesi gereğince Osmanlı, Ortodoks, yerli (Arap) ve erbab-ı ehliyetten olmaları şarttır.
6. Cismani azalardan biri bulunamadığı veya mazereti nedeniyle gelemediği takdirde kendi reyini beş refikinden birine verebilir.
7. Azalardan biri görevini tamamlamadan önce vefat veya istifa ederse belirtilen usul çerçevesinde ilk aza mensup olduğu eberşiyeden tayin edilir.
8. Meclisin yarısını oluşturan altı eberşiye, hükümetin kararı gereğince birinci senenin sonunda yapılacak kurayla yenilenir. Akabinde derhal işbu layihadaki düzenlemeler dahilinde ikinci sene diğer eberşiyeler için aynı uygulama gerçekleştirilir.⁹¹

3. Müteakip İhtilaflar ve Kararlar, 1911-1914

Karma Meclise seçilen azalar, 2 Ocak 1911'de ilk toplantılarını gerçekleştirdiğinde her şey halledilmiş görünüyordu.⁹² Haliyle ahalinin işgalindeki Patrikhane

90 Rumca eparhia, yani eyalet kelimesinden gelen piskopos idaresindeki bölge için bk. N. İ. Barsov, "Eparhiya", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Efrona*, XI/A, 1894, s. 662.

91 Patrik Damianos, Patrikhanenin ruhani azaları, Nazıra, Beytüllahim, Akka ve Hayfa, Gazze, Nablus, Hısn ve Aclun, Girk, Salt, Madeba, Lidde ve Ramle, Beyt-Cala ve Ramallah olmak üzere 12 eberşiye murahhasları tarafından imzalı ve 26 Eylül 1910 tarihli nizamname için bk. BOA, DH.İD. 118/12, 39.

92 Kudüs Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine ulaşan malumata dair Sadarettin Adliye ve Mezahib Nezaretine 17 Ocak 1911 tarihli tahrirat için bk. BOA, BEO. 3846/288412.

mülkleri, özellikle Mar Yakup Kilisesi iade edilerek tekrar ibadete açılabilirdi. Ancak Patrik Damianos'un, Meclis nezdindeki girişimlerine rağmen Mart 1911'deki Paskalyaya gelindiğinde kiliselerin iadesi meselesinde herhangi bir ilerleme kaydedilememişti. Dahası Meclis-i Vükela kararlarının tatbikine dair yeni ihtilaflar, nihai çözüm mercii olan Osmanlı makamlarına gönderilen arizalara yansımıştı. Osmanlı Devleti o kadar meşgul edilmişti ki 31 Mayıs 1911 tarihli arizasında Damianos, "sadâret-penâhîlerini tatvîlât (sözü uzatma) ile işgâlden ictinâb itdiğini" belirtmekteydi. Patrikhaneden gelen şikâyetlerde "Patrikhane, Ruhban Kardeşliği ve Rum milletin" müesses nizamını muhafaza eden kararlar için müteşekkik olduğu, ancak Arap ahaliden bazı şahısların yeni baştan müşkülât çıkardıkları belirtilmişti. Buna göre Karma Meclis azaları, okul ve hastanelerin idaresi, fukaranın iskânı ve iâşesinin Patrikhanenin gelirlerinden tahsis edilen otuz bin liralık meblağ haricinde yine Patrikhane tarafından karşılanmasını talep etmişlerdi. Ayrıca Patrikhanenin ziyaretgâh ve gelirlerinin gaspı maksadıyla Karma Meclis azaları tarafından nizamnamenin maddeleri suiistimal edilmiş ve hâlihazırda Sinod Meclisi kararıyla züvvar (hacı) misafirhanesine dönüştürülen Yafa Manastırı, ahali tarafından işgal edilerek gumenosu vazifesinden men edilmişti.⁹³ Bu malumata istinaden hükümet tarafından mahalli ahalinin berat ve teamüllere aykırı talepleri ve manastır ve kiliselere saldırılarına dair tahkikat yapılmasına karar verildi.⁹⁴ Buna karşın Karma Meclis azalarının ahali adına şikâyetlerinde azaların tebdili için her yıl ağustos ayında yapılması gereken seçimlerin yapılmadığı, köy ve kasabalarda mütevellî heyetlerinin teşkil edilmediği gibi Meclis-i Vükela kararlarının tatbikinde Patrikhane tarafından zorluklar çıkarıldığına dair ifadeler mevcuttu.⁹⁵ 9 Ağustos 1911 tarihli telgrafta ise Kudüs Patrikhanesi emlak ve arazilerinin Rum ruhbanların uhdesine nakille vakfın mülke çevrildiği ve bu suretle yabancılara satılacağı ("fürûht") iddia edilmekteydi. Meclisin azalarına göre bu durum, nihayetinde Filistin'i "Yunan müsta'meresi (müstemleke)" hâline getirecekti. Bu iddiayı ciddiye alan hükümetin talimatıyla Patrikhane ve Liva Defter-i Hümayun Memurluğu, Vergi ve Tapu İdaresi tarafından yapılan tahkikat neticesinde hiçbir vakfın ruhbanlar namına tapuya geçirilmediği, Yunan tebaasına kayda değer bir emlak satışı yapılmadığı anlaşılmış ve durum sadrazama bildirilmişti.⁹⁶

93 Damianos'tan Sadarete 31 Mayıs 1911 tarihli ariza için bk. BOA, BEO. 3916/293665, 5.

94 Sadarettten Adliye ve Mezahib Nezaretine 22 Eylül 1911 tarihli tahrirat için bk. BOA, BEO. 3939/295410.

95 Mezahib Müdüriyetinden Kudüs Mutasarrıflığına 13 Temmuz 1911 tarihli tahrirat için bk. BOA, BEO. 3916/293665, 3.

96 Kudüs Mutasarrıflığı, Dahiliye Nezareti, Adliye ve Mezahib Nezareti, Evkaf-ı Hümayun

Bu sırada Kudüs Kumandanlığından Beyrut Nizamiye Fırkası Kumandanlığına ve buradan da Sekizinci Kolordu Kumandanlığına Kudüs'te Arap ve Rumlar arasında yeniden zuhur eden ihtilafın 'âdil ve serî'" bir şekilde halledilmezse üzücü bir hadiseye sebep olacağı haberi geldi. Bunun üzerine ilgili makamlarla irtibata geçilerek gerekli tedbirlerin alınması talimatı verildikten⁹⁷ sonra Kudüs Mutasarrıflığı ile muhabere neticesinde gerçekleştirilen tahkikatla Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi tarafından Patrikhane ve Arapların bütün telgraf ve takrirleri incelendi. 23 Aralık 1911'de ise Mezahib Müdürü Baha Bey'den gerekli izahat alındıktan sonra ihtilaflı meseleler ayrı ayrı müzakere edilerek alınan kararlar, Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Reis-i Sanisi Muhammed Şerif tarafından 28 Aralık 1911'de Meclis-i Vükela'ya zabıtname şeklinde tanzim edildi.⁹⁸ Nihayet 20 Ocak 1912'ye gelindiğinde Meclis-i Vükela tarafından mahalline tebliğ edilmek üzere tespit edilen ihtilaflı meselelere dair alınan kararlar nihai zabıtname hâline getirildi. Buna göre:

1. Karma Meclisin azalarının tebdili için ağustos başında yapılması gereken seçimlerin yapılmaması ilk ihtilaf konusu oldu. Buna göre reis (patrik) ile beraber altısı ruhbandan altısı ahaliden oluşan Karma Meclis azalarının teşkili için ilk seçimin Kasım 1910'da; azaların yarısının tebdil ve tecdidi için ise her yıl ağustos ayında yapılması Meclis-i Vükela tarafından kararlaştırılmıştı. Ancak yeni taleplerle ortaya çıkan müşkülât üzerine Karma Meclisin teşkili ancak Ocak 1911'de mümkün olmuştu. Dolayısıyla Ağustos 1911'e gelindiğinde Patrikhane tarafından azaların henüz bir yıl memuriyet yapmadıkları belirtilerek bu defalık seçim yapılmaksızın görevlerine devam etmelerine karar verildi. Bütün bunlara karşın Meclis-i Vükela kararları ve Karma Meclis nizamnamesi gereği seçimin hiçbir gerekçeyle iptalinin uygun olmadığı belirtilerek Patrikhanenin kararı kabul edilmedi. Ayrıca seçimin, hükümetin nezaretinde gerçekleştirilmesi yönündeki cismani azaların talebi, herhangi bir güvenlik sorunu olmadığı gerekçesiyle; seçim sonrası Kudüs Mutasarrıflığına ulaştırılan mazbatanın devlet tarafından

Nezaretî arasında Kasım 1911 tarihli yazışmalar için bk. BOA, DH. ID. 116/31, 7; Sadrazama 7 Kasım 1911 tarihli telgraf için bk. DH. ID. 118/12, 89.

97 Sadarettin Dahiliye Nezaretine 28 Ekim 1911 tarihli ve "müsta'cil" işaretli tahrirat için bk. BOA, DH.İD. 118/12, 83.

98 28 Aralık 1911 tarihli mazbata ve Arapların iddia ettikleri kadim teamüllerin Patrikhane ile "bi'l-muhâbere" Divan-ı Hümayun kayıtlarında tetkik edilmesine dair bk. BOA, BEO. 3994/299515, 2; 3973/297954.

- tasdiki talebi ise seçim şeklinin Patrikhane ile ahali vekilleri tarafından belirlenmesine karar verildiği gerekçesiyle uygun görülmedi.
2. Patrikhane takririnde Karma Meclisin haftada iki gün toplanacağı belirtilmesine rağmen daha sonra bu konuda ihtilaf çıkmıştı. Ancak Meclis-i Vükela tarafından hükümetin doğrudan müdahalesinin uygun olmayacağı ve toplanma günlerinin ilgili mazbatayı tayin eden Karma Meclis kararıyla belirlenmesi gerektiği ifade edildi.
 3. Ruhani ve cismani azaları sayısal olarak eşit olan Karma Meclisin oy eşitliği (“tesâvî-i ârâ”) durumunda ruhani sınıftan bulunan reisin (patrik) oyunun belirleyici (“mürecceh”) olup olmayacağının tayini konusunda ihtilaf çıkmıştı. Kudüs Mutasarrıflığının oy eşitliği durumunda iki oydan birinin hükümetin tercihine bırakılması teklifi reddedilerek reisin oyunun belirleyici olmasına karar verildi. Bir başka deyişle birbirine muhalif oylardan birini tercihin doğrudan Karma Meclisin müzakerelerine iştirak olacağını düşünen Osmanlı idaresi, tarafların husumetini kazanmak istememişti.
 4. Yıllık otuz bin liradan aşağı olmamak üzere Karma Meclise tahsis edilecek Patrikhane gelirlerinin üçte birinin hakiki miktarının anlaşılması için Patrikhane yıllık bütçesinin tetkikinin sureti ihtilaf konusu olmuştu. Bunun üzerine Patrikhane bütçesinin Sinod Meclisi tarafından tetkik edileceğinin anlaşılmasına binaen bundan sonra her yıl Sinod Meclisi tarafından tetkik edilen Patrikhane bütçesinin yalnızca gelir kısmının Karma Meclis tarafından “yeniden” tetkik edilerek bahsi geçen miktarın belirlenmesine karar verildi.
 5. Patrikhaneye bağlı manastırlardan başka fukara züvvarın ikametine mahsus ve misafirhane türündeki müesseselere Karma Meclis tarafından nezaret edilip edilmeyeceğinin belirlenmesi ihtilaf konusu olmuştu. Osmanlı idaresi, ferman ve beratlarla mukaddes mekânlardan olduğu tasdik edilen mahallerin (şikâyet konu olan Yafa Manastırı gibi) misafirhane olarak kullanılsa dahi Karma Meclisin nezaretine verilemeyeceğini vurguladı. Bu durumda gumenosları olmayan ve sadece fukara züvvarın ikametine ait olmak üzere vasiyet olunan mekânların belirlenerek idaresinin Karma Meclise verilmesine karar verildi.
 6. Karma Meclisin öğretmen seçme ve tayin etmeye yetkili olup olmadığı bir diğer ihtilaf konusu olmuştu. Ancak böyle bir yetki, okulların genel idaresine doğrudan müdahale olarak değerlendirildi ve alınan kararlar gereği Meclisin sadece okulların “hüsn-i idâresi ve tedrîsine nezâret” etmekle

görevlendirildiği ifade edildi. Dolayısıyla şimdiye kadar öğretmen seçim ve tayini nasılsa aynı şekilde yapılmasına karar verildi.

7. Hâlihazırda Patrikhane tarafından her yıl tahsis edilecek olan otuz bin liradan aşağı olmamak üzere belirlenen meblağdan başka Karma Meclis azaları tarafından iskân/kira bedeli ("bedel-i îcâr") adı altında Patrikhane-den otuz bin lira daha talep edilmesi ihtilaf meselesi olmuştu. Bunun üzerine Meclis-i Vükela kararlarına göre yıllık otuz bin liradan aşağı olmamak üzere belirlenen meblağdan başka herhangi bir meblağ talebi kesin bir dille reddedilerek mahalline tebliğine karar verildi.
8. Kudüs merkezindeki kilise, okul ve sair müesseseler için Arap ahali tarafından mütevelliler seçilmesinin caiz olup olmadığı ihtilaf konusu olmuştu. Bunun üzerine Meclis-i Vükela kararları gereği Patrikhaneye mensup köy ve kasabalarda yerlilere bağlı müesseselerin mahallî ahali tarafından seçilen mütevellilere havale edildiği, ancak Patrikhane makamı Kudüs merkezinde olduğu için ilgili kararın sadece Kudüs dışındaki mahalleri kapsadığı vurgulandı. Dolayısıyla Karma Meclis sadece Kudüs dışındaki mahallî ahalinin meselelerinden sorumlu tutuldu.⁹⁹

Osmanlı idaresi, nihai mazbata sonrası ihtilafı tarafların uzlaşarak kararlara riayet etmesini bekliyordu. Ancak karşılıklı atılmayan geri adımlarla şimdiye kadar tatbik edilen maddeler de karşılıklı hukuk ve menfaatlerin teminini sağlamamıştı. Krizin ilk günlerinden itibaren ahali tarafından zapt edilen Mar Yakup Kilisesi ve Yafa Manastır Kilisesi bütün kararlara rağmen hala Patrikhaneye iade edilmemişti. Kilisenin bir an önce açılması yönünde Sadaretten birkaç kez talimat gönderilmesine karşın bir netice alınamamış ve 1912'deki Paskalyaya gelindiğinde kiliselerde yine ayin düzenlenememişti. Bir ara Kudüs Mutasarrıflığı tarafından işgalcilerden bazıları tutuklanarak kilise on gün süreyle ibadete açılmışsa da kısa süre sonra tekrar işgal edilmişti. Benzer şekilde ihtilafı konuların çoğunun çözümünde Patrikhanenin lehine kararlar verilmesine karşın kararların tatbikinde gevşek ("terâhî") davranıldığına dair Araplardan müteakip şikâyetler gelmişti.¹⁰⁰ Buna göre Karma Meclisin haftada iki gün toplanma kararı, belirlenenin aksine patriğin arzusuna tabi kılınmış, her sene ağustosta yapılması kararlaştırılan Meclisin aza tebdili seçimi gerçekleştirilmemişti. Karma Meclise tahsis edilmesi gereken

99 20 Ocak 1912 tarihli Meclis-i Vükela zabıtnamesinin nihai sureti için bk. BOA, DH.İD. 118/12, 98.

100 Sadrazam Müsteşarından Dahiliye Nezaretine, buradan da Kudüs Mutasarrıflığına 25, 31 Mart 1912 tarihli telgraf için bk. BOA, DH.İD. 118/12, 104-107.

yıllık otuz bin liradan aşağı olmamak üzere Patrikhanenin gelirlerinin üçte birlik kısmının tespiti için Sinod Meclisi tarafından tetkik edilen bütçenin Karma Meclis tarafından gelir kısmının yeniden tetkikine izin verilmemiş; hatta ilgili meblağ Karma Meclise tevdi edilmemişti. Köy ve kasabalarda yerlilere mahsus kilise ve okullar için Mütevelli Heyetleri teşkil edilmemiş ve yerlilerin okullarında Rumca eğitime itina gösterilirken Arapça eğitimi göz ardı edilmişti. Dolayısıyla mevcut durumun ıslahını isteyen Arapların haklı talepleri doğrultusunda Patrikhaneye ve Mutasarrıflığa gerekenin yapılması talimatı verildi.¹⁰¹

Patrik Damianos, Adliye ve Mezahib nazırının talimatı üzerine gönderdiği 1 Ekim 1913 tarihli izahatında mevcut ihtilafın Araplardan kaynaklandığını belirterek suçlamaları reddetti. Buna göre, öncelikle Karma Meclisin toplanmasındaki düzensizlik, azaların bir kısmının mevsimsel nedenlerle memleketlerine gitmelerinden kaynaklanmaktaydı. Zira manastırı hiçbir zaman terk etmeyen ruhani azalar toplantıya her zaman hazır. Karma Meclisin toplantı talebine olumsuz cevap verilmesi ise Sinod Meclisinin tatilde olmasından kaynaklıydı. Kaldı ki cismani azalar, Karma Meclisin toplantılarının düzenlenmesi için nizamname kaleme alınmasına dahi iştirakten kaçınmışlardı. Hal böyle olunca Damianos'a göre Karma Meclisin toplanmasında da bir fayda yoktu. Zira iyi niyetli olmayan cismani azalar, kendi eberşiyesinin çıkarlarını düşündükleri için toplantılar karşılıklı münakaşalardan kaynaklı verimsiz geçmekteydi. Beyhude geçen bir senenin sonunda yenilenmesi gereken azalar için seçim, ahali arasında vuku bulan heyecandan dolayı yapılamamıştı. Karma Meclisin mevcut üyeleri seçimle yenilenmediği için alacağı kararlar da geçersizdi, yani Damianos'a göre Meclis bu haliyle işlevini yitirmişti. Diğer taraftan Damianos, alınan onca kararın aksine köy ve kasabalarda mütevelli heyetlerinin teşkilini gerektirecek yerlilere mahsus kilise olmadığını, bilakis mevcut kiliselerin Patrikhane tarafından tesis edildiğini ileri sürmekteydi. Yerlilerin mevcut okullarında Rumcanın aksine Arapça eğitime itina gösterilmediği iddiası ise yalandan ibaretti. Zira Kudüs ve çevre eberşiyelerde bulunan okulların tedrisatının Arapça olmasının yanı sıra daha yüksek okullarda hem Arapça hem de Osmanlıca ve diğer yabancı dillerin talimi, mezun öğrencilerle sabitti. Damianos, Patrikhanenin gelirlerinden her sene yerli ahaliye ayrılması gereken üçte birlik kısmın tespiti için Sinod Meclisi tarafından tetkik edilen Patrikhane bütçesinin Karma Meclis tarafından yeniden tetkikine izin verilmediğini kabul etmişti. Zira Damianos'a göre Karma Meclis azaları, bütçe üzerinde "teftiş" hakkı iddia ederek

101 Adliye ve Mezahib nazırından sadrazama 30 Ekim 1913 arıza için bk. BOA, BEO. 4228/317037, 5.

maddi ve manevi bir baskıyla kazanç sağlamaya çalışmaktaydı. Bu durum ise Patrikhanenin “istiklâliyetini” (otosefallik) ortadan kaldırılabildi. Kudüs Patrikhanesi ve Damianos’un en çok huzursuz olduğu imtiyazın bu madde olduğu aşikârdır. Öyle ki Damianos, bu madde söz konusu olduğunda kriz boyunca hiç bahsi geçmeyen dış müdahale konusunu açmıştı. Buna göre, Karma Meclis azası “fesâd emelliler”, Rusları ve başkalarını itiraz ve müdahaleye davet ederek mevcut krizi Osmanlı Devleti için içinden çıkılmaz bir siyasi meseleye dönüştürmeye çalışmaktaydı.¹⁰² Ancak Rus diplomatların başından itibaren olayların örgütleyicisi değil, bilakis yakın seyircisi oldukları malumdur.¹⁰³ Kaldı ki Patrik Damianos’un 1897’de Rusya’nın desteği ile patrik makamına seçildiği,¹⁰⁴ azledildiğinde Kudüs Rus Başkonsolosu Aleksey Kruglov’un (1908-1914) pasif desteğini gördüğü¹⁰⁵ ve kriz süresince Araplara karşı muhtemel Rus desteğini aradığı¹⁰⁶ düşünüldüğünde iddiaları gerçekçi değildi.

Bu iddianın, Osmanlı idaresi tarafından ciddiye alınmadığı da aşikârdır. Zira Arapların şikâyetlerini ve Damianos’un izahatının hülâsa suretini sadrazama ileten Adliye ve Mezahib nazırı, arızasında Ruslara dair iddialara yer vermemişti. Ancak kesin olan şey, her zaman olduğu üzere kördüğüm olmuş bu meselede yine Osmanlı Devleti’nin talimatının gerekli olmasıydı. Nitekim bu doğrultuda Adliye ve Mezahib Nezareti Müsteşarı Azmi Bey’in Kudüs’e gitmesi önerildi. Böylece Azmi Bey, Kudüs Mutasarrıfı Ahmed Macid Bey (1913-1915) ve bölge kumandanı Abdülhamid Paşa’dan oluşan mahallince teşkil edilecek bir komisyon marifetiyle

102 Rusya’nın Besarabya’daki Kudüs Patrikhane vakıfları gelirlerinden 18 bin lira kadar büyük bir meblağı kesmesi hakkında “henüz yazısı bile kurumayan tasdikli karârı” olduğunu ve eğer ki böyle bir şey gerçekleşirse bırakın sadakaya muhtaçlara yardımı Patrikhanenin temel giderlerinin karşılanamayacağına dair Damianos’un Adliye ve Mezahib nazırına 1 Ekim 1913 tarihli cevabı için bk. BOA, BEO. 4228/317037, 2.

103 Vovchenko, “Creating Arab Nationalism?”, s. 914.

104 4 Haziran 1897’de İstanbul Rus Sefaretinden Damianos’un seçimindeki pürüzlerin giderilmesi için Sultan II. Abdülhamid’e başvurulmuştu. 3 Haziran 1897 tarihli Yıldız Sarayı Hümayun Başkitabet Dairesinden ilgili belge için bk. BOA, İ.HUS. 54/7, 2.

105 Kudüs Rus Başkonsolosu Aleksey F. Kruglov’un (1908-1914), 12 Nisan 1909’da Rus Ortodoks Kilisesinin Damianos’u patrik olarak tanıdığını gösteren Kutsal Kabire hizmetlerinden dolayı nişan takdimine dair bk. “Početnaya Nagrada Russkomu Generalnomu Konsulu v İerusalime A.F. Kruglovu ot Damiana”, *SİPPO*, XX (1909), s. 637.

106 Patrik Damianos’un kriz sırasında Beyt-Cala’daki Rus Kız Öğretmen Seminaryasını ziyareti için bk. A. Dmitriyevskiy, “Bet-Jalskaya Jenskaya Učitelskaya Seminariya i poseşenie Damianom”, *SİPPO*, XXII (1911), s. 65-73.

meselenin aslını etraflica tahkik edecek, dahası alınan kararların tamamının bizzat tatbikini sağlayacaktı.¹⁰⁷ Sadrazamın oluru ile 1 Kasım 1913'te Azmi Bey Kudüs'e gönderildi.¹⁰⁸ Mahallince teşkil edilen komisyonun yaptığı tahkikat sırasında her iki tarafla yapılan görüşmelerde bazı Meclis-i Vükela kararlarının tatbikine dair şikâyet ve bundan kaynaklı "tehîrât" olduğu sonucuna varıldı.¹⁰⁹ Ancak kararların esasına dair bir itirazın olmadığını tespit eden komisyon, pürüzlü noktaların aşıl原因 olarak kararların tatbikine bizzat nezaret etti. Nihayet Arap ahali tarafından krizin başından itibaren zapt edilen Mar Yakup Kilisesinin Patrikhaneye iade edilerek yeniden ibadete açıldığı haberi, 14 Şubat 1914'te Kudüs Mutasarrıflığından Dahiliye Nezaretine ulaştığında¹¹⁰ Kanun-ı Esasi'nin ilanıyla başlayan kriz, I. Dünya Savaşı'na aylar kala 'Osmanlı Devleti için' sona ermişti.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin, mevcut krize yaklaşımı II. Meşrutiyetin getirdiği hürriyet fikirlerine rağmen asayiş ve güvenliğin sağlanması ve geleneksel düzenin devamı yönündeydi. Bu doğrultuda genel olarak imtiyazlar tartışmasının yaşandığı bu dönemde yaptırımı olmayan tavsiye niteliğinde kararlarla Arapların Kutsal Kabir Kardeşliğine girmesini engelleyen 'teamüllere' dokunulmamıştı. Buna karşın Rum ruhbanların, ahaliyi tahrik etmediği ve Yunanistan ile yakın ilişkilerinin olmadığı bir yapı da oluşturulmak istenmişti. Arapların yer aldığı Karma Meclise mahallî ahalinin eğitimi, muhtaçlara yardım, kiliselerin bakımı gibi konularda Patrikhane görevlerine ve kısmen bütçesine 'nezaret' yetkisi verilmişti. Böylece Rum ruhbanların yolsuzluklarının engellemesi amaçlanırken talepleri kısmen karşılanan Araplar da teskin edilmişti. Nihayet kararların tatbikine bizzat nezaret eden Osmanlı idaresi, ihtilaflı taraflar arasındaki dengeyi 'devletin mukaddes

107 Adliye ve Mezahib nazırından sadrazama 30 Ekim 1913 tarihli arıza için bk. BOA, BEO. 4228/317037, 5.

108 Sadaretten Adliye ve Mezahib Nezaretine 1 Kasım 1913 tarihli tahrirat ve Azmi Bey'e nakit iki yüz elli lira verilmesi için bk. BOA, BEO. 4227/316998; 4229/317103, 2.

109 Karma Meclise patriğin nüfuzuyla dışarıdan gelen vekillerin milletin muteber adamları olmadığı, bilakis çoğunun Patrikhane medreselerinde muallim olarak hizmet eden ve patriğe meylli "güneş gibi ortada" olan vekillerden oluştuğu ve Patrikhanenin nüfuzunun azaltılması yönünde taleplere dair 4 Şubat 1914 tarihli Kudüs Mutasarrıflığına şikâyet için bk. BOA, DH.İD. 118/12, 38.

110 Kudüs'ten Dahiliye Nezaretine 22 Ocak ve 14 Şubat 1914 tarihli tahriratlar için bk. BOA, DH.İD. 118/12, 33-34.

menfaatlerini' muhafaza ederek kurabilmişti. Öte yandan Osmanlı kuvvetleri, Filistin'den çekildikten sonra Britanya'nın Kudüs Askerî Valiliğine atanan Ronald Storrs, 28 Aralık 1917'de hatıratında "Filistin'in Ortodoks Kilisesi değil Helenciliğin ileri karakolu" olarak tanımladığı Kudüs Patrikhanesine "Arap patrik seçilmesi ihtimalinin İngiliz papa kadar hayali olduğunu" ifade etmişti.¹¹¹ I. Dünya Savaşı sonrası seküler Arap milliyetçiliğinin yükselmesine rağmen İsrail idaresinde dahi Patrikhanenin Rum yapısı korunabilmişti. Öyle ki 1992'de *Times*'da yayınlanan bir raporda "Rum Ortodoks (Greek Orthodox)" olarak isimlendirilmekten yorulduğunu belirten Ramallahlı bir Arap, hala Patrikhanenin idaresinin Araplara devredilmesini talep ediyordu.¹¹²

Arapçılık ve Helencilik Arasında Osmanlı Devleti: Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi Krizi (1908-1914)

Öz ■ Bu makale, Rum milletinin unsurları olan Rum ve Arap Ortodoksların ortak dinî değerlerini aşındıran bir sürecin krize dönüşen son evresini, kriz yönetiminde Osmanlı Devleti'nin rolünü merkeze alan yaklaşımla incelemektedir. Arapların Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi idaresine katılım mücadelesini ifade eden bu süreç, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sosyal huzursuzluğa dönüşerek mahallî Arapçılığı beslerken Patrikhanenin 'Rum' karakterini koruyan Rum ruhbanların tutumlarını da radikalleştirmiştir. 1908'e gelindiğinde Kanun-ı Esasî'nin ilanı, Arapların taleplerine yasal bir zemin sunduğu gibi 'yeniden' ortaya çıkan ihtilafa Osmanlı Devleti'ni bütün merkezi ve mahallî kurumlarıyla birlikte hiç olmadığı kadar dahil etmiştir. Ancak meşrutiyetin getirdiği hürriyet hislerine rağmen Osmanlı Devleti'nin meseleye geleneksel düzenin devamı ve asayiş ve güvenliğin tesisini merkeze alan yaklaşımı değişmemiş; Patrikhanenin, Arapların 'millî kilisesine' dönüşmesi engellenirken Arapların da katılımıyla kurulan Karma Meclise Patrikhanenin bazı görevlerine nezaret hakkı verilerek Rum ruhbanların yolsuzluklarının önlenmesi amaçlanmıştır. Nihayetinde nihai çözüm mercii olarak kararların tatbikine bizzat nezaret eden Osmanlı idaresi, ihtilafı tarafları 'devlet çıkarları' doğrultusunda dengeleyebilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kudüs Rum Ortodoks Patrikhanesi, Arap Ortodokslar, Rum Ruhbanlar, Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet.

111 Ronald Storrs, *Orientations* (Londra: Nicholson & Watson, 1945), s. 404.

112 Vatikiotis, "Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem", s. 917-918.

Kaynaklar

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA, İstanbul)

Babıali Evrak Odası (BEO.) 3433/257457; 3464/259772; 3464/59772; 3481/261038; 3482/261126; 3523/264154; 3526/264410; 3527/264467; 3543/265668; 3610/270739; 3613/270907; 3622/271588; 3628/272056; 3640/272943; 3678/275840; 3717/278710; 3726/279401; 3727/279495; 3749/281122; 3846/288412; 3916/293665; 3939/295410; 3973/297954; 3994/299515; 4227/316998; 4228/317037; 4229/317103.

Dahiliye İdare (DH.İD.) 116/31; 118/12.

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.) 1308/4; 2694/92; 2719/61; 2726/35; 2739/73; 2745/94; 2781/5; 2826/88.

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ.) 27-1/52; 49-2/14.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.) 2041/86.

İrade Hariciye (İ.HR.) 266/15969.

İrade Hususi (İ.HUS.) 54/7.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 125/17; 130/21; 137/70; 138/42.

Şura-yı Devlet (ŞD.) 3197/77.

Gazeteler

“Kudüs Ahvâli”, *Sabah*, 6966 (16 Şubat 1909), s. 4.

“Kudüs'te Vukû'ât”, *Tanin*, 196 (16 Şubat 1909), s. 3.

Yayımlanmış Eserler

“Jitie i Muçeniestvo sv. Apostola İakova Brata Gospodnya”, *Palestinskiy Paterik*, 15 (1908), s. 1-23.

“Poçetnaya Nagrada Russkomu Generalnomu Konsulu v İerusalime A.F. Kruglovu ot Damiana”, *Soobşeniya İmparatorkavo Pravoslavnava Palestinskavo Obşestva (SİPPO)*, XX (1909), s. 637.

“Sobranie Predstaviteley Arabskavo naroda v hrame ap. İakova v İerusalime”, *Soobşeniya İmparatorkavo Pravoslavnava Palestinskavo Obşestva (SİPPO)*, XXIII (1912), s. 430-431.

“Svyatogrobskoe Bratstvo i Arabı v İerusalime”, *Soobşeniya İmparatorkavo Pravoslavnava Palestinskavo Obşestva (SİPPO)*, XX (1909), s. 133-144.

Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, London-New York: Verso 2006.

- Arslan, Melikşah: *Suriye ve Filistin'de Rus Mevcudiyeti ve Osmanlı Siyaseti, 1847-1914*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2022.
- Barsov, N. İ.: "Eparhiya" *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Efrona*, XI/A, 1894, s. 662.
- Barsov, N. İ.: "Pasha, Hristianskiy Prazdnik", *Entsiklopedičeskiy Slovar Brokgauza i Efrona*, XXII/A, 1897, s. 946-949.
- Benlisoy, Foti ve Stefo Benlisoy: "Millet-i Rum'dan Helen Ulusuna (1856-1922)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c. 1: *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi*, ed. Mehmet Ö. Alkan, İstanbul: İletişim Yayınları 2004, s. 367-376.
- Bertram, Anton and Harry C. Luke: *Report of the Commission Appointed by the Government of Palestine to Inquire into the Affairs of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem*, London: Oxford University Press 1921.
- Bertram, Anton and John W. A. Young: *The Orthodox Patriarchate of Jerusalem: Report of the Commission Appointed by the Government of Palestine to Inquire and Report upon Certain Controversies between the Orthodox Patriarchate of Jerusalem and the Arab Orthodox Community*, London: Oxford University Press 1926.
- Bracy, R. Michael: *Printing Class: 'Isa Al-'Isa, Filastin, and the Textual Construction of National Identity, 1911-1931*, Lanham: University Press of America 2011.
- Clogg, Richard: "The Greek Millet in the Ottoman Empire", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, eds. Benjamin Braude and Bernard Lewis, New York: Homes and Meier Publishers 1982, s. 185-207.
- Çolak, Hasan: *The Orthodox Church in the Early Modern Middle East: Relations between the Ottoman Central Administration and the Patriarchates of Antioch, Jerusalem and Alexandria*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2015.
- Der Matossian, Bedross: "The Young Turks Revolution: Its Impact on Religious Politics of Jerusalem (1908-1912)", *Jerusalem Quarterly*, 40 (2009-2010), s. 18-33.
- Dmitriyevskiy, A.: "Bet-Jalskaya Jenskaya Učitelskaya Seminariya i poseşenie Damianom", *SİPPO*, XXII (1911), s. 65-73.
- Düstur, I. Tertip, IV, İstanbul: Matbaa-yı Amire 1295.
- Haiduc-Dale, Noah: *Arab Christians in British Mandate Palestine: Communalism and Nationalism, 1917-1948*, Edinburg: Edinburg University Press 2013.
- Harman, Ömer F.: "Konsil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVI, 2002, s. 175-178.
- Hopwood, Derek: *The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914: Church and Politics in the Near East*, Oxford: Clarendon Press 1969.
- Hourani, Albert: *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*, Cambridge: Cambridge University Press 2013.

- Karolides, Pavlos: *Peritis Ethnikis Katagogiston Orthodoxon Christianon Syrias kai Palaistinis*, Atina: Typois P. D. Sakellariou 1909.
- Katz, Itamar and Ruth Kark: "The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem and its Congregation: Dissent over Real Estate", *International Journal of Middle East Studies*, 37 (2005), s. 509-534.
- Kechriotis, Vangelis: "The Modernization of the Empire and the Community 'Privileges': Greek Orthodox Responses to the Young Turk Policies", *The State and the Subaltern: Modernization, Society and the State in Turkey and Iran*, ed. Touraj Atabaki, London-New York: I. B. Tauris 2007, s. 53-70.
- Kuruville, S. J.: "Church-State Relations in Palestine: Empires, Arab Nationalism and the Indigenous Greek Orthodox, 1880-1940", *Holy Land Studies*, X/1 (2011), s. 55-72.
- Litvinova, L. V.: "İgumen", *Pravoslavnaya Entsiklopediya*, XXI, 2009, s. 168-172.
- Metaxakis, Meletios: *Ai Axiouseiston Arabofonon Orthodoxon tis Palaistinis*, İstanbul: Ektou Patriarchikou Typografeiou 1909.
- Milas, Herkül: *Geçmişten Bugüne Yunanlılar: Dil, Din ve Kimlikleri*, İstanbul: İletişim Yayınları 2003.
- Papastathis, Konstantinos and Ruth Kark: "Orthodox Communal Politics in Palestine after the Young Turk Revolution (1908-1910)", *Jerusalem Quarterly*, 56-57 (2013-2014), s. 118-139.
- Papastathis, Konstantinos: "Arabic vs. Greek: the Linguistic Aspect of the Jerusalem Orthodox Church Controversy in Late Ottoman Times and the British Mandate", *Arabic and its Alternatives: Religious Minorities and their Languages in the Emerging Nation States of the Middle East (1920-1950)*, eds. Heleen Murre-van den Berg, Karene Sanchez Summerer and Tijmen C. Baarda, Leiden: Brill 2020, s. 261-286.
- Papastathis, Konstantinos: "Secularizing the Sacred: The Orthodox Church of Jerusalem as a Representative of Greek Nationalism in the Holy Land", *Modern Greek Studies-Yearbook*, 30/31 (2014/2015), s. 37-54.
- Pomerantsev, İ.: "Patriarşiy Krizis v İerusalime (13 dekabrya 1908 g. – 16 fevralya 1909 g.)", *SİPPO*, XX (1909), s. 254-298.
- Robson, Laura: "Communalism and Nationalism in the Mandate: The Greek Orthodox Controversy and the National Movement", *Journal of Palestine Studies*, 41 (2011), s. 6-23.
- Segev, Tom: *One Palestine, Complete: Jews and Arabs under the British Mandate*, trans. Haim Watzman, New York: Metropolitan Books 2000.
- Sokolov, İ.: "Svyatogrobskoe Bratsvo v İerusalime, İstoriçeskiy Oçerk", *SİPPO*, XVII (1906), s. 1-23.

- Stamatopoulos, Dimitris: "Ecumenical Ideology in the Orthodox Millet (19th - 20th c.)", *Economy and Society on both Shores of the Aegean*, eds. Lorans Tanatar Baruh and Vangelis Kechriotis, Athens: Alpha Bank Historical Archives 2010, s. 201-247.
- Stamatopoulos, Dimitris: "Holy Canons or General Regulations? The Ecumenical Patriarchate *vis-à-vis* the Challenge of Secularization in the Nineteenth Century", *Innovation in the Orthodox Christian Tradition? The Question of Change in Greek Orthodox Thought and Practice*, eds. Trine Stauning Willert and Lina Molokotos-Liederman, Farnham: Ashgate Publishing 2012, s. 143-162.
- Stamatopoulos, Dimitris: "The Splitting of the Orthodox Millet as a Secularizing process, the Clerical-Lay Assembly of the Bulgarian Exarchate (Istanbul 1871)", *Griechische Kultur in Südosteuropa in der Neuzeit. Beiträge zum Symposium in memoriam Gunnar Hering*, eds. Maria A. Stassinopoulou and Ioannis Zelepos, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2008, s. 243-270.
- Storrs, Ronald: *Orientations*, Londra: Nicholson & Watson 1945.
- Vatikiotis, P. J.: "The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem between Hellenism and Arabism", *Middle Eastern Studies*, XXX/4 (1994), s. 916-929.
- Vovchenko, Denis: "Creating Arab Nationalism? Russia and Greece in Ottoman Syria and Palestine (1840–1909)", *Middle Eastern Studies*, XLIX/6 (2013), s. 901-918.